

**EKONOMİK GELİŞİMDE SAVUNMA
SANAYİNE YÖNELİK YATIRIMLARIN
ETKİLERİ: TÜRKİYE ANALİZİ**

**Yüksek Lisans Tezi
İsmail MISIRLIOĞLU
Eskişehir 2023**

**EKONOMİK GELİŞİMDE SAVUNMA SANAYİNE YÖNELİK
YATIRIMLARIN ETKİLERİ: TÜRKİYE ANALİZİ**

İsmail MISIRLIOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Funda Râna ADAÇAY

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temmuz 2023**

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

İsmail MISIRLIOĞLU'nun "Ekonomik Gelişimde Savunma Sanayine Yönelik Yatırımların Etkileri: Türkiye Analizi" başlıklı tezi 26 Temmuz 2023 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği"nin ilgili maddeleri uyarınca, İktisat Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof. Dr. Funda Râna ADAÇAY
Üye : Doç. Dr. Munise Tuba AKTAŞ
Üye : Dr. Öğr. Üy. Hakkı BAĞAN

Prof. Dr. Saime ÖNCE
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET
EKONOMİK GELİŞİMDE SAVUNMA SANAYİNE YÖNELİK
YATIRIMLARIN ETKİLERİ: TÜRKİYE ANALİZİ

İsmail MISIRLIOĞLU

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2023

Danışman: Prof. Dr. Funda Râna ADAÇAY

Devlet tam kamusal mal niteliği taşıyan savunma hizmeti sunarak, egemenliğini koruma ve vatandaşlarına güvenli yaşam sunmakla sorumludur. Bu sorumlulukla vazgeçilemez bir harcama kalemi niteliğindeki savunma yatırımlarını doğru yönlendirmeyi başarmış olan devletler, önemli bir gelir kaynağına da sahip olmaktadır. 2021 yılı itibariyle dünyada gerçekleşen savunma harcamaları tutarı yıllık 2 trilyon \$ gibi çok yüksek seviyelere ulaşmıştır. Büyük bir uluslararası pazar olan savunma sanayiine yönelik yatırımlar bir yandan ihracat potansiyeli yönüyle ülkeye doğrudan döviz geliri yaratırken diğer yandan bu sanayide ileri teknolojinin yoğun olarak kullanması, diğer sanayi kollarını da pozitif dışsallık kapsamında harekete geçirmektedir. Birbirini tetikler nitelikteki söz konusu gelişmeler ekonomik, teknolojik, sosyo-kültürel kapsamda ülkelerin gelişimine ve dolayısıyla refahına önemli katkılar yaratmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin 1974-2021 yılları arası, savunmaya yönelik yapmış olduğu yatırım harcamalarının ekonomik gelişmedeki etkileri araştırılmıştır. Türkiye'nin 1974-2021 yılları arası GSYH ve askeri harcamaların GSYH'ya oranı verileri yıllık olarak ele alınmıştır. Yöntem olarak; eşbütünleşme için ARDL sınır testi, nedensellik için Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır. ARDL sınır testi değişkenler arasında uzun dönemli negatif eşbütünleşme ilişkisi olduğunu, Toda-Yamamoto nedensellik testi ise savunma harcamalarından GSYH'ya doğru %10, GSYH'dan savunma harcamalarına doğru ise %5 önem düzeyinde tek yönlü nedensellik ilişkisi var olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, GSYH ve savunma harcamaları arasında NeoKlasik İktisadi yaklaşım teorisinin geçerliliğini destekler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Savunma Sanayii, Savunma harcamaları, İktisadi gelişme, ARDL sınır testi, Toda-Yamamoto nedensellik testi

ABSTRACT

EFFECTS OF INVESTMENTS IN THE DEFENSE INDUSTRY ON ECONOMIC DEVELOPMENT: ANALYSIS OF TURKIYE

İsmail MISIRLIOĞLU

Department of Economics

Anadolu University, Institute of Social Sciences, July 2023

Advisor: Prof. Dr. Funda Râna ADACAY

The government is responsible for protecting its sovereignty and providing a safe life for its citizens by providing defense services that are fully public goods. With this responsibility, the governments that have succeeded in directing their defense investments, which are an indispensable expenditure item, also have an important source of income. As of 2021, the amount of defense expenditures realized in the world has reached very high levels such as \$2 trillion annually. While investments in the defense industry, which is a large international market, create direct foreign exchange income for the country in terms of export potential, on the other hand, the intensive use of advanced technology in this industry also mobilizes other industries within the scope of positive externality. These developments, which trigger each other, make significant contributions to the development and therefore the welfare of countries in the economic, technological, socio-cultural context.

In this study, the effects of Turkiye' s investment expenditures on defense between 1974-2021 on economic development were investigated. Turkiye' s Gross domestic product (GDP) and military expenditures to GDP data for the years 1974-2021 are analyzed annually. As a method; Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds test was used for cointegration and Toda Yamamoto causality test was used for causality. The ARDL bounds test shows that there is a long-term negative cointegration relationship between the variables, while the Toda Yamamoto causality test shows that there is a one-way causality relationship from defense expenditures to GDP at the significance level of 10%, and from GDP to defense expenditures at the 5% significance level. The results support the validity of the Neoclassical economic approach theory between GDP and defense expenditures.

Key Words: Turkish Defence Industry, Defence expenditures, Economic development, ARDL bounds test, Toda-Yamamoto causality test.

ÖNSÖZ

Tez çalışmamın her aşamasında bilgi ve tecrübesi ile bana yön göstererek, desteklerini esirgemeyen, öğrencisi olmaktan onur duyduğum tez danışmanım, hocam Prof. Dr. Funda Râna ADAÇAY'a, analiz aşamasında bilgi ve yorumlarıyla katkı sağlayan Prof. Dr. Erkan ÖZATA hocama ve çalışmamda emeği olan diğer tüm değerli hocalarıma teşekkür eder ve saygılarımı sunarım.

Yüksek lisans eğitimin boyunca hayatımın her alanında beni destekleyen ve yanımda olan sevgili eşim Aysun'a, bu süre zarfında kendilerine vakit ayırmakta zorlandığım çocuklarım Ada ve Deniz'e sabır ve destekleri için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bugünlere gelmemde emeği geçen sevgili anneme, babama ve kardeşlerime minnettar olduğumu belirtmek isterim.

26/07/2023

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kullara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

İsmail MISIRLIOĞLU

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xiii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İKTİSADİ GELİŞMEDE SAVUNMA SANAYİİ	4
1.1. Savunma Sanayi Tanımı ve Kapsamı	4
1.2. İktisadi Gelişmede Savunma Sanayinin Yeri ve Önemi	5
1.3. Savunma Sanayinin Özellikleri	6
1.3.1. Savunma sanayi piyasasının özellikleri	6
1.3.1.1. İleri teknoloji	6
1.3.1.2. Gizlilik	7
1.3.1.3. Araştırma ve geliştirme (Ar-Ge)	8
1.3.1.4. Finansman ve maliyet	9
1.3.1.5. Özel kalite standartları	9
1.3.1.6. Müşteri ve pazarlama	9
1.3.1.7. Uluslararası üretim programı	10
1.3.1.8. Yetişmiş iş gücü	10
1.3.2. Savunma sanayi ürünlerinin özellikleri	11

İKİNCİ BÖLÜM

2. SAVUNMA SANAYİNE YÖNELİK HARCAMALAR ve KURAMSAL ÇERÇEVE	12
2.1. Genel Savunma Harcamalarının Tanımı ve Kapsamı	12
2.2. Savunma Sanayine Yönelik Yatırım Harcamaları	14
2.2.1. Savunma harcamalarının özellikleri	14
2.2.2. Savunma harcamalarının miktarını belirleyen etkenler	16
2.2.2.1. İç etkenler	16
2.2.2.2. Dış etkenler	17
2.2.3. Savunma harcamalarının olumlu yönleri	20
2.2.4. Savunma harcamalarının olumsuz yönleri	21
2.2.5. İktisadi kuramlar açısından savunma harcamaları	22
2.2.5.1. Keynesyen iktisat açısından savunma harcamaları.....	22
2.2.5.2. NeoKlasik iktisat açısından savunma harcamaları.....	23
2.2.5.3. Benoit hipotezi açısından savunma harcamaları.....	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SAVUNMA HARCAMALARININ MAKROEKONOMİK ETKİLERİ ...	25
3.1. Enflasyon Üzerindeki Etkileri	25
3.2. İstihdam Üzerindeki Etkileri	27
3.3. Kaynak Dağılımı Üzerindeki Etkileri	29
3.4. Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) Üzerindeki Etkileri	30
3.5. Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri	31
3.6. Sanayileşme Üzerindeki Etkileri	33

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SAVUNMA HARCAMALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE KAYNAKLARI	34
4.1. Dünyada Savunma Harcamalarının Gelişimi	34
4.1.1. (1939-1945) II. Dünya Savaşı dönemi savunma harcamaları	34
4.1.2. (1947-1999) Soğuk Savaş ve sonrası savunma harcamaları	36
4.1.3. (2000-2009) 11 Eylül 2001 sonrası savunma harcamaları	39

4.1.4. (2010-2021) yılları arası savunma harcamaları	40
4.1.5. 2022 ve sonrası savunma harcamaları	43
4.2. Türkiye’de Savunma Harcamalarının Gelişimi	45
4.2.1. (1923-1950) dönemi savunma harcamaları	45
4.2.2. (1950-1973) dönemi savunma harcamaları	46
4.2.3. (1974-1984) dönemi savunma harcamaları	48
4.2.4. (1985-2006) dönemi savunma harcamaları	49
4.2.5. (2007-2021) dönemi savunma harcamaları	51
4.3. Türkiye’nin Savunma Harcamalarının Kaynakları	54
4.3.1. Bütçe içi kaynaklar	55
4.3.1.1. Milli Savunma Bakanlığı (MSB) Bütçesi	55
4.3.1.2. Jandarma Genel Komutanlığı (JGNK) Bütçesi	57
4.3.1.3. Sahil Güvenlik Komutanlığı (SGK) Bütçesi	59
4.3.1.4. Savunma Sanayii Başkanlığı (SSB) Bütçesi	60
4.3.1.5. Özel kanunlardan aktarılan gelirler	62
4.3.2. Bütçe dışı kaynaklar	63
4.3.2.1. Savunma Sanayii Destekleme Fonu (SSDF)	63
4.3.2.2. Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV)	64
4.3.2.3. Dış askeri yardımlar	65
4.4. Türkiye’de Savunma Harcamalarını Etkileyen Faktörler	67
4.4.1. Jeopolitik konum	67
4.4.2. Terörizm	68
4.4.3. Savunma ambargoları	70
4.4.4. Savunma harcamalarına etkisi olan ülkeler	73
4.4.4.1. Türkiye-Yunanistan arası ilişkiler	73
4.4.4.2. Türkiye-Suriye arası ilişkiler	74
4.4.4.3. Türkiye-İrak arası ilişkiler	76
4.4.4.4. Türkiye-Libya arası ilişkiler	77
4.4.4.5. Türkiye-Ermenistan arası ilişkiler	80

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TÜRKİYE’NİN SAVUNMAYA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: EKONOMETRİK ANALİZ	82
5.1. Literatür Taraması	82
5.2. Model ve Veri Seti	86
5.3. Metodoloji	87
5.3.1. Durağanlık Analizi, Birim Kök Testleri ve Sonuçları	87
5.3.2. ARDL Sınır Testi	88
5.3.2.1. ARDL sınır testi sonuçları	89
5.3.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	92
5.3.3.1. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları	93
SONUÇ ve ÖNERİLER	95
KAYNAKÇA	101
ÖZGEÇMİŞ.....	

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1. Türkiye'nin 2008-2021 Yılları Ar-Ge Harcamalarının Savunma Harcamalarına Oranı.....	8
Tablo 2.1. Uluslararası Kuruluşlarca (NATO, IMF, BM) Savunma Harcamaları Sınıflandırılması.....	13
Tablo 2.2. 2021 Yılı GSYİH'sı En Fazla Olan ve En Çok Savunma Harcaması Yapan İlk 20 Ülke.....	18
Tablo 4.1. 1940-1945 Yılları Arası ABD, SSCB ve Almanya'nın Savunma Harcamalarının/GSMH Oranı.....	35
Tablo 4.2. 1950-1999 Yılları Arası Ülkelerin Savunma Harcamaları.....	38
Tablo 4.3. 2000-2009 Yılları Dünya Savunma Harcamaları.....	39
Tablo 4.4. 2000-2009 Yılları Ülkelerin Savunma Harcamaları.....	40
Tablo 4.5. 2010-2021 Yılları Dünya Savunma Harcamaları.....	41
Tablo 4.6. 2010-2021 Yılları Ülkelerin Savunma Harcamaları.....	41
Tablo 4.7. 2021 Yılı İlk Beş Ülkenin Savunma Harcamasının Dünya Savunma Harcamalarına Oranı.....	42
Tablo 4.8. 1950-1973 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları.....	47
Tablo 4.9. 1974-1984 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları.....	49
Tablo 4.10. 1985-2006 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları.....	50
Tablo 4.11. 2020 Yılı Dünyadaki En Saygın Türk Savunma Sanayi Şirketleri Listesi..	52
Tablo 4.12. 2007-2020 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları.....	53
Tablo 4.13. Savunma Harcamalarının Kaynakları.....	54
Tablo 4.14. 2018-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki Savunma Harcamaları ve Yüzdesi.....	55
Tablo 4.15. 2018-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki Savunma Harcamaları Payları ve Yüzdesi.....	56
Tablo 4.16. 2020-2022 Yılları MSB Bütçesi Giderleri.....	56

Tablo 4.17. 2018-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki JGK Bütçesi Payları ve Yüzdesi.....	58
Tablo 4.18. 2020-2022 Yılları JGK Bütçesi Giderleri.....	58
Tablo 4.19. 2020-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki SGK Bütçesi Payları ve Yüzdesi.....	59
Tablo 4.20. 2020-2022 Yılları SGK Bütçesi Giderleri.....	60
Tablo 4.21. 2020-2022 Yılları Özel Bütçe İçindeki SSB Bütçesi Payları ve Yüzdesi.....	61
Tablo 4.22. 2020-2022 Yılları SSB Bütçesi Giderleri.....	62
Tablo 4.23. TSKGV'nin 2019-2020 Yılları Gelirler ve Giderler Tablosu.....	65
Tablo 5.1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler.....	86
Tablo 5.2. Birim Kök Test Sonuçları.....	87
Tablo 5.3. Tanımlayıcı Test İstatistikleri.....	89
Tablo 5.4. Korelasyon Matrisi.....	90
Tablo 5.5. F İstatistiği ve Kritik Değerler.....	90
Tablo 5.6. Tanımsal Testler.....	90
Tablo 5.7. Uzun Dönem Katsayıları / Kısa Dönem Katsayıları.....	91
Tablo 5.8. Uygun Gecikme Uzunluğu Sayısı.....	93
Tablo 5.9. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Sonuçları.....	94

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3.1.	2022 Yılı Türkiye'nin Savunma Sanayisinde Çalışan Kişi Sayısı ve Yüzdeler Dilimleri.....	28
Şekil 5.1.	CUSUM / CUSUMQ Grafikleri.....	92
Harita 4.1.	Türkiye-Libya MEB Sınırı ve Doğu Akdeniz Kıta Sahaneliği Bölgeleri...	79

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

α	: Alfa
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Ar-Ge	: Araştırma ve Geliştirme
ASELSAN	: Askeri Elektronik Sanayi
ASMAŞ	: Ağır Sanayi Makinaları Anonim Şirketi
ASPİLSAN	: Enerji Sanayi Ticaret Anonim Şirketi
AWACS	: Havadan Erken İhbar Kontrol Uçağı
AYESAŞ	: Aydın Yazılım ve Elektronik Sanayii ve Ticaret Anonim Şirketi
β	: Beta
C	: Tüketim Harcamaları
CAATSA	: Amerika Düşmanlarına Yaptırımla Mücadele Yasası
DEAŞ	: Irak Şam İslam Devleti Terör Örgütü
DHKP/C	: Devrimci Halk Kurtuluş Partisi
DİTAŞ	: Deniz İşletmeciliğı ve Tankerciliğı Anonim Şirketi
DKK	: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı
\$: Amerika Birleşik Devletleri Doları
FETÖ/PDY	: Paralel Devlet Yapılanması
ESDAŞ	: Elektronik Sistemler Destek Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
ETA	: Elektronik Tasarım Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
FMS	: Askeri Yabancı Satışlar
G	: Kamu Harcamaları
GAP	: Güneydoğı Anadolu Projesi
Gnkur	: Genelkurmay
GOLD	: Suriye Arazi Islah Müessesesi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HAVELSAN	: Hava Elektronik Sanayi Anonim Şirketi
HEAŞ	: Havaalanı İşletme ve Havacılık Endüstrileri Anonim Şirketi
HKK	: Hava Kuvvetleri Komutanlığı
I	: Yatırım Harcamaları
IEP	: Ekonomi ve Barış Enstitüsü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IRBM	: Orta Menzilli Balistik Füze
İHA	: İnsansız Hava Aracı

İHH	: İnsani Yardım Vakfı
JGK	: Jandarma Genel Komutanlığı
KKK	: Kara Kuvvetleri Komutanlığı
KOSGEB	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MEB	: Münhasır Ekonomik Bölge
MKEK	: Makine Kimya Endüstrisi Kurumu
MİKES	: Mikrodalga Elektronik Sistemleri Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
MİLGEM	: Milli Gemi
MİT	: Milli İstihbarat Teşkilatı
MKP	: Maoist Komünist Partisi
MLKP	: Marksist Leninist Komünist Parti
MLSPB	: Marksist Leninist Silahlı Propaganda Birlikleri
MSB	: Milli Savunma Bakanlığı
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
ÖSO	: Özgür Suriye Ordusu
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
ROKETSAN	: Roket Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
SAGEB	: Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
SASAD	: Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçıları Derneği
SALT	: Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri
SELEX	: Marconi Komünikasyon Anonim Şirketi
SIPRI	: Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
SİHA	: Silahlı İnsansız Hava Aracı
SGK	: Sahil Güvenlik Komutanlığı
SSDF	: Savunma Sanayi Destekleme Fonu
SSB	: Savunma Sanayii Başkanlığı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSM	: Savunma Sanayi Müsteşarlığı
SSM	: Savunma Sanayii Müsteşarlığı
STM	: Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret Anonim Şirketi
TAMTAŞ	: Tayyare ve Motor Türk A.Ş.
TDK	: Türk Dil Kurumu
THK	: Türk Hava Kurumu
TİSAŞ	: Trabzon Silah Sanayi Anonim Şirketi
TKP/ML	: Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist

TRANSVARO	: Elektronik Aletleri Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
TRTEST	: Test ve Değerlendirme Anonim Şirketi
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TSKGV	: Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı
TTGV	: Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı
TUSAŞ	: Türk Havacılık ve Uzay Sanayi Anonim Şirketi
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
TURKTIPSAN	: Sağlık Turizm Eğitim Ticaret Anonim Şirketi
UMH	: Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti
UN	: Birleşmiş Milletler

GİRİŞ

Savunmaya yönelik yapılan yatırım harcamaları, devletin ve içinde yaşayan vatandaşların kendilerini güvende hissetmelerini sağlayan harcamalardır. Eğitim, ulaşım, sağlık gibi günlük hayatın içerisinde sürekli kullanımı mümkün olmayan bu harcamaların gerekliliği, ülkeler arası yaşanabilecek gerilimler, terör saldırıları ve savaş gibi olağanüstü durumlarda daha çok ortaya çıkmaktadır. Devletin yapmış olduğu savunma harcamalar nedeniyle ekonomik gelişimi, olumlu veya olumsuz yönde etkilenmektedir.

Ülkelerin ekonomik gelişimi konusunda araştırma yapılırken, kalkınma ve büyüme kavramlarına açıklık getirilmesi gerekir. Büyüme, ekonomide nitelikten çok nicelik değişikliğidir. Büyüme de, yapısal bir değişime gerek yoktur, sadece üretim ve kişi başına düşen gelirin artması yeterlidir. Kalkınmada ise, yalnızca üretim ve kişi başına gelirin artırılması yeterli değildir; aynı zamanda üretimde artış, sanayi alanında milli gelir ve ihracatın artması kalkınmanın temel faktörlerindedir. Kalkınma özellikle azgelişmiş toplumda iktisadi ve sosyo-kültürel yapılarında değişim ve yenileşmeyi beraberinde getirir (Han ve Kaya, 1999, s.2).

Devletler savunmaya yönelik ihtiyaçları için gereken sistemleri, yerli üretim veya ithalat yoluyla karşılamaktadırlar. Savunma sistemlerinin tamamının ithalat yoluyla karşılanması, cari açıkları arttırmakta ve kaynakların etkin olarak kullanımı engellenmektedir. İhtiyaçların temini yerli üretimle gerçekleştirilmesi durumunda ise, kısa vadede kaynak kullanımını bu alana yönlendirmek gerekmektedir. Oysa yatırımların finansmanı açısından gelişmiş ülkelere kıyasla daha az kaynak sahibi olan ancak daha çok siyasi risk altındaki Türkiye gibi gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin bu konuda sıkıntılar yaşadığı ve zorunlu olarak ithalata yöneldikleri görülmektedir. İthalata bağımlılığın cari açıklara ve diğer ekonomik sorunlara neden olduğu bilinmektedir. Bu olumsuzlukların ötesinde savunma sanayii özelinde güvenlik riskleri daha büyük bir tehdittir. Kısacası, bu grupta yer alan ülkeler için savunma sanayii ekonomik gelişimleri açısından daha çok önem arz etmektedir; ancak uzun vadede, yerli üretimde başarı elde edilmesi halinde, ürünlerin dış ülkelere ihraç edilmesi noktasında hem gelir kaynağı yaratabilmektedirler hem de potansiyel güvenlik risklerini minimize edebilecek pozisyona gelebilmektedirler. Kısacası, Türkiye'nin savunmaya yönelik yerli yatırım harcaması yapması gerektiği kaçınılmaz bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye, savunmaya yönelik yatırım harcamalarına, Cumhuriyet'in kuruluş

dönemlerinden itibaren başlanmıştır. 1923 yılından itibaren; Gölcük Tersanesi ve Ankara fişek fabrikaları, Kayseri’de tayıare ve motor fabrikası, İstanbul’da mühimmat üretim tesisleri ve uçak fabrikası kurulmuş olup, günümüzde de yatırımlar artarak devam etmektedir. Bu yatırımların artarak devam etmesinin önemli bir nedeni, Türkiye’nin Dünya üzerinde bulunduğu jeopolitik konumundan kaynaklanmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrası Rusya’nın toprak ve imtiyaz talepleri, 1974 yılı Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında dış ülkeler tarafında uygulanan ambargolar, 1984 yılı sonrasında ortaya çıkan terör sorunu, Ortadoğu coğrafyasında yaşanan savaşlar ve günümüzde devam etmekte olan Arap Baharının etkileri örnek olarak gösterilebilir.

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası Rusya’nın; Türkiye’den toprak ve boğazlar konusundaki talepleri, ABD’nin yapmış olduğu askeri silah ve teçhizat yardımının Kıbrıs Barış Harekâtında kullanımının engellenmek istenmesi sonrasında, Türkiye’nin egemenliğini koruma konusunda, yerli savunma sanayiine yatırım yapması gerektiğini ortaya çıkmıştır. Bu veriler ışığında, Türkiye’nin 1974-2021 arası döneminde arası yerli savunma sanayine yönelik yapmış olduğu yatırım harcamalarının, ülke ekonomisine etkileri araştırma konusu olarak belirlenmiştir. Araştırmada şu sorulara cevap aranmaktadır.

1. Savunma sistemleri temininde; ithalat mı tercih edilmeli yoksa yerli ve milli üretim mi desteklenmelidir?
2. Yerli savunma sanayine yönelik yapılan yatırım harcamalarının Türkiye ekonomisine kısa ve uzun vadede etkileri nelerdir?

Türkiye’nin ekonomik gelişiminde savunma sanayine yönelik yapılan yatırım harcamalarının etkilerine ilişkin analiz çalışması; giriş, beş bölüm, sonuç ve öneri bölümlerinden oluşmaktadır. Birinci bölümde, iktisadi gelişmede savunma sanayi başlığı kapsamında; savunma sanayinin tanımı, kapsamı, ekonomideki yeri ve önemi, savunma sanayi piyasasının özelliklerinden olan; ileri teknoloji, gizlilik, Ar-Ge (Araştırma ve Geliştirme), finansman ve maliyet, özel kalite standartları, müşteri ve pazarlama, uluslararası üretim programı, yetişmiş iş gücü ve ürün özelliklerine ilişkin bilgiler başlıklar halinde verilmiştir. İkinci bölümde, savunma sanayi harcamaları; genel ve yatırım harcamaları şeklinde ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Genel olarak savunma harcamaları ve hizmetine ilişkin kavramsal bilgilere yer verildikten sonra savunma harcamalarının; tanımı, özellikleri, harcamaların seviyesini belirleyen etkenler,

harcamaların olumlu-olumsuz yönleri, harcamaların Keynesyen iktisat, NeoKlasik iktisat ve Benoit hipotezi açısından değerlendirilmesine dair bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise, savunma harcamalarının; enflasyon, istihdam, kaynak dağılımı, araştırma-geliştirme, sanayileşme ve ödemeler dengesi konularında, ülke ekonomileri üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Dördüncü bölümde, Dünya ve Türkiye'deki savunmaya yönelik savunma harcamaları iki kısımda ele alınmıştır. Dünya üzerindeki savunma harcamalarında; II. Dünya Savaşının başlangıcı esas alınarak, tarihsel süreç ve ülkelerin savunmaya yönelik yapmış oldukları savunma harcama tutarlarına ilişkin bilgiler, beş döneme ayrılarak ele alınarak aktarılmıştır. Türkiye'nin savunma sanayine yönelik yapmış olduğu yatırım harcamalarında ise 1923-2021 yılları arası döneme ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Savunma harcamalarına ilişkin bütçe içi ve bütçe dışı kaynakları kullanan kurumların, son beş yıllık döneme ait bilgileri verilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin savunmaya yönelik yapmakta olduğu yatırım harcamalarını etkileyen faktörler; jeopolitik konum, terörizm, savunma ambargoları ve harcamaların artmasında etkili olan komşu ülkeler ile olan ilişkilerine de başlıklar altında incelenmiştir. Beşinci bölümde ise, savunmaya yönelik yapılan yatırım harcamalarının, ülke ekonomileri üzerinde kısa ve uzun vadede etkilerine dair literatürde yapılan çalışmaların özetine yer verilmiştir. Sonrasında Türkiye'nin 1974-2021 yılları arasında yapmış olduğu harcamaların, ülke ekonomisine etkilerine ilişkin ekonometrik analiz çalışması yapılmıştır. Çalışmaya ilişkin kullanılacak verilerin; tanımlayıcı istatistikleri, kullanılacak ekonometrik yöntemlere ilişkin teorik açıklamalar ve elde edilen veriler tanımlanarak ekonometrik analize tabi tutulmuştur. Sonuç bölümünde ise, analiz sonucu elde edilen verilerin literatürde yapılan çalışmalar ile karşılaştırması yapılmış ve bulgular paralelinde çeşitli önermelerde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İKTİSADİ GELİŞMEDE SAVUNMA SANAYİİ

Bu bölümde, savunma sanayinin; tanım ve kapsamı, iktisadi gelişmede savunma sanayinin yeri ve önemi, savunma sanayii piyasası ve ürünlerinin özelliklerine ilişkin bilgilere yer verilecektir.

1.1. Savunma Sanayii Tanımı ve Kapsamı

Savunma sanayii, kamu ve özel şirket harcamalarıyla kurulmuş, silahlı kuvvetlerin ihtiyacı olan silah sistemleri ve askeri donanımlarını karşılayan, bu sistemleri tasarlayan, modernize eden, bunlara ilişkin yatırım malları ortaya çıkaran, diğer ekonomi dalları ile iç içe olan firmaların oluşturduğu endüstriler topluluğudur (Canbay, 2010, s.7). Arslan'a (1990, s.42) göre savunma sanayii; askeri alandaki strateji ve taktik üzerine, savunma ve saldırıya yönelik, silah araç gereç ve donanıma ilişkin kurulup işletilen fabrikaların meydana getirmiş olduğu ve diğer sanayi alanları ile ilişki içerisinde olan sanayi koludur.

Geniş açıdan ele alındığında ise savunma sanayii MSB'ye (1987, s.111) göre; silahlı kuvvetlerin her an ortaya çıkabilecek savunma ve saldırı tarzı savaş durumlarına hazır olabilmesi için, silah sistemi ve mühimmat gibi askeri alandaki her türlü araç-gereç ihtiyaçlarını karşılayan, yurtiçinde bulunan tesislerin varlığı şeklinde tanımlanmaktadır. Eren ve Kılıç'ın (2013, s.222) tanımlamalarına göre savunma sanayii; ülke güvenliği adına askeri araç-gereçlerin üretimi ve bu hizmetlerin sunulması ile bağlantılı olarak, genel kapsamda diğer iş çevrelerini de içine alan topluluğa savunma sanayi denir. Genel sanayi kollarından ayrı sayılmayan, ülke güvenliği adına ihtiyaç duyulabilecek, silah sistemleri araç ve gereçlerinin üretimi, donatım ve modernizasyonunu sağlayan ve imalat sanayisinin her alanı ile ilgisi olan sanayi çeşididir. Temiz'e (2012, s.2) göre ise savunma sanayii; savunma ve saldırıya yönelik, her türlü silah sistemlerini üreten ve geliştiren, askeri ihtiyaçları da içine alan, yatırım malları üreten sanayi alanları başta sayılmak üzere, bütün ekonomik faaliyet alanları ile ilişkisi olan özel ve kamu kuruluşlarının sahibi olduğu işletmelerin bütünü şeklinde değerlendirilmektedir.

Savunma sanayiyi; ülkelerin ekonomisinden, bilimsel araştırma faaliyetlerinden, iş gücü piyasasından, siyasi oluşumdan ve diğer sanayi kuruluşlarından farklı bir alanda değerlendirilmek mümkün değildir (Alniak, 1997).

Yukarıda belirtilen açıklama ve tanımlar göz önüne alındığında, savunma sanayi

kapsam olarak tüm sanayi birimleri ile iç içe olup, bu birimleri üretime yönelik harekete geçiren bir yapıya sahip olduğu değerlendirilmektedir.

1.2. İktisadi Gelişmede Savunma Sanayinin Yeri ve Önemi

Savunma sanayii ülkelerin ekonomik, siyasi ve sosyal yapılarına şekil veren unsur olarak görülmektedir. İmalat sanayii alanındaki yatırımlarda önemli yeri olması, ileri teknolojinin yoğun olarak kullanılması, Ar-Ge ve yüksek kalite beklentileri gibi özellikler barındırması nedeniyle ülkelerin geleceğine yön veren bir sanayi koludur. Bu sanayi alanında elde edilen ürünlerin bir güç gösterisi olarak, uluslararası alanda düzenlenen teknolojik etkinlikler de sergilendiği göz önün alındığında, savunma sanayinin önemi ortaya çıkmaktadır (Duyar, 1997, s.5).

Savunma sanayisini kendi imkânları ile oluşturan ülkelerin, uzun vadede dışa bağımlılıkları azalmaktadır. Ülke içinde yapılmakta olan yatırımlar sayesinde; dışarıdan mal alımlarına yönelik ihtiyaçlar ortadan kalmakta olup, dış ülkelere olan döviz çıkışlarında azalma görülmektedir. Bununla birlikte, savunma sanayisine yatırım yapmaya karar veren devletler, bu yatırımları sonucunda başarılı bir tablo ortaya koymak zorundadır. Çünkü savunma yatırımları konusunda kendi kendine yetebilen ve dış ülkelere ihraç etme noktasında gelebilen devletler, iç ve dış piyasaya karşı güven ortamı oluştururlar. Güven ortamının oluşması, ekonomik açıdan istikrar ve kalkınmanın temeli olarak kabul edilmektedir. Savunma yatırımları yapıldığı halde güven ve istikrar ortamı sağlanamadığı durumlarda ise dış yatırımların gelmesi mümkün değildir (Temiz, 2012, s.14).

Savunma sanayine yönelik yatırımlar sayesinde; sivil piyasaya dönük iş yapılan sanayi dallarında, savunma sanayine yönelik tam ve yarı mamul ürünlerin, ülke içerisinde üretilme durumu ortaya çıkar. Elektronik cihazlar başta olmak üzere birçok ürünün tedarikine yönelik üretim imkânı oluşur. Bu sayede ürünlerin, sivil piyasada üretimleri gerçekleştirilerek kaynakların yurt dışına aktarılmasının önüne geçilir (Güneş, 2007, s.18).

Gelişmiş olan ülkelerin savunma sanayilerine yönelik yapmış olduğu yatırımlar, bu sanayi kolunun ülke ekonomilerine önemli katkı sağladığını göstermektedir. Dünya Bankası ve SIPRI (Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü) tarafından hazırlanan ve 2021 yılını kapsayan GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) ve savunma sanayine yönelik harcama verileri dikkate alındığında; ABD ve Çin ilk iki sırada yer

almaktadır. Verilere göre; ABD'nin GSYİH'sı 20 trilyon 893 milyar \$, savunmaya yönelik harcaması 778 milyar \$, Çin'in ise GSYİH'sı 14 trilyon 722 milyar \$, savunma harcaması 252 milyar \$ seviyelerindedir¹.

1.3. Savunma Sanayinin Özellikleri

1.3.1. Savunma sanayi piyasasının özellikleri

20 Haziran 1998 yılında Resmi Gazetede yayımlanıp yürürlüğe giren Türk Savunma Sanayii Politikası ve Strateji Esasları konulu tebliğ içeriğinde, Türk Savunma Sanayii'ne ait özellikler belirtilmiştir. Bu özellikler:

- a. Yüksek teknolojiye dayalı hassas üretim teknolojileri gerektirmesi,
- b. Özel kalite standartları gerektirmesi,
- c. Yetişmiş insan gücü gerektirmesi,
- ç. Sürekli olarak en yeni teknolojileri kullanmayı gerektirmesi ve bu sebeple büyük ölçüde Ar-Ge faaliyetlerine ihtiyaç göstermesi,
- d. Yüksek ölçüde yatırım gerektirmesi,
- e. Tek alıcıya ve sınırlı ihtiyaca dayalı üretim yapma zorunluluğu,
- f. Sürekliliğin sağlanması için dış pazarlara açılmayı gerektirmesi,
- g. Güvenli, gizlilik gibi özel koşulları olması şeklindedir (T.C. Resmi Gazete, 20 Haziran 1998, sayı: 23378).

Müşterisinin devlet olması, üretilen ürünlerin güvenilir ve üretim özelliklerinin gizlilik içermesi, üretimde en son teknolojilerin kullanılması, bu alanda faaliyet gösteren şirketlerin sağlam, büyük ve güvenilir olması bakımından savunma sanayi ile diğer sanayi sektörleri arasında farklılıklar mevcuttur (TÜBİTAK, 1998, s.9).

Yukarıda sıralanan, savunma sanayi piyasası özellikleri; ileri teknoloji, gizlilik, Ar-Ge, finansman ve maliyet, özel kalite standartları, müşteri ve pazarlama, uluslararası üretim programı ve yetişmiş insan gücü başlıkları altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.3.1.1. İleri teknoloji

Savunma sanayinin özelliklerinin başında ileri teknoloji kullanımı gelmektedir. Bu alanda üretilen ürünlerin, kaliteli ve yüksek seviyede performans göstermesi istenir. İleri

¹<https://www.sipri.org/databases/milex>, "2021 Yılı GSYİH Sıralaması",
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>, (Erişim Tarihi: 18.01.2022).

teknoloji kullanımı Ar-Ge faaliyetlerinin üst düzeyde gerçekleşmesine bağlıdır. Ar-Ge faaliyeti, hem finansal açıdan hem de araştırmacı istihdamı gerekli kılması nedeniyle ileri teknolojiye yönelik çalışmaların oluşmasını sağlar. Silahlı kuvvetlerin, askeri ve güvenliğe ilişkin görevleri yerine getirmesi önemli bir öncelik olduğundan maliyet ön planda değildir. Bu durumda da girişimciler kar beklentisini yüksek seviyede tutmaktadır (Temiz, 2012, s.1).

Savunma sanayi, diğer sektörlere göre önemli özellikleri ve farklılıkları olan bir sanayi koludur. Bu farklılıkların başında gelen ileri teknolojik gelişmeler, diğer sektörlere göre daha hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Savunmaya yönelik ihtiyaçların tehdit ve saldırı gibi durumlar karşısında değişiklik göstermesinden dolayı, hali hazırda kullanılan sistemler kısa süre içerisinde ihtiyaçlara cevap verememektedir. Bu tür durumlarda, hazırlıksız yakalanmamak için sürekli olarak ileri teknoloji kullanımı, savunma sanayi için önem arz etmektedir (TMMOB, 1991, s.109).

1.3.1.2. Gizlilik

Savunma sanayinde üretilen ürünlere ait bilgilerin gizli tutulması gerekir. Ürünlerin güçlü ve zayıf yönlerinin üretici ve kullanıcılar haricinde bilinmemesi esastır. Örneğin, silahın atım adedi, menzili, füzenin güdüm frekansının aralıkları gibi bilgilerin üçüncü kişi ve kurumların eline geçmesi halinde, karşı taraftan ürünü etkisizleştirecek hamleler gelebilir.

Savunma sanayi ve ürünlerinde güvenilir ve yerli üretim olması önemli bir avantajdır. Askeri savunma sistemleri için üretilen veya alınan silahların kullanılması gerektiği durumlarda, sorunsuz bir şekilde çalışması istenir. En ileri teknolojinin kullanıldığı silah sistemlerinde, kullanılması gereken durumda ortaya çıkabilecek aksilikler, ülkenin savunma gücünü olumsuz yönde etkileyebilir. Örneğin, İngiltere ve Arjantin arasında 1982 yılında yapılan Falkland Savaşı'nda Arjantin'in kullanmış olduğu Fransız Exocet güdümlü silahlar, savaşın başlangıcında İngiltere tarafına büyük zararlar vermiştir. Ancak ilerleyen günlerde güdümlü silahların isabet oranları bir hayli zayıflamış ve bu durum kuşkulara neden olmuştur (Canbay, 2010. s.9-10).

Yukarıda yer alan açıklama ve verilen örnek ışığında; savunma sanayinde ileri teknoloji ve yerli olanaklar kapsamında, elde edilecek silah sistemlerinin üretiminde gizliliğin ön planda tutulmasının şart olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.1.3. Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge)

Savunma sanayinde ileri teknolojilerin kullanılabilmesi için Ar-Ge faaliyetlerine önemli ölçüde yatırımların yapılması esastır. Savunma sanayiine başka bir ifadeyle askeri alana yönelik yapılan Ar-Ge yatırımları sayesinde elde edilen teknolojik ve bilgi birikimler, sivil hayatta da örneğin: Ulaşım, haberleşme, altyapı sistemleri, bankacılık, otomotiv gibi sektörlerde kullanılabilmektedir. Ar-Ge yatırımları bu sayede diğer sektörler içinde itici güç oluşturmaktadır (Eren ve Kılıç, 2013, s.229).

Tablo 1.1’de, Türkiye’nin Merkezi Yönetim Bütçesinden; 2008-2021 yılları arasında yapmış olduğu Ar-Ge harcamaları, bu harcamalar içerisinde savunma harcamaları için kullanılan tutarlar ve savunma harcamalarının toplam Ar-Ge harcamalarına ilişkin oranları verilmiştir.

Tablo 1.1. Türkiye’nin 2008-2021 Yılları Ar-Ge Harcamalarının Savunma Harcamalarına Oranı

YIL	Merkezi Yönetim Bütçesinden Ar-Ge Harcamalarına ayrılan tutar (TL)	Savunma Harcamaları Tutarı (TL)	Oran %
2008	2.670.782.539,83	460.471.109,83	17,2
2009	3.916.776.991,34	894.037.243,95	22,8
2010	4.188.287.268,48	837.998.131,05	20,0
2011	4.960.647.287,94	892.712.388,75	18,0
2012	5.304.618.212,72	747.725.528,94	14,1
2013	6.853.307.872,71	1.753.203.150,23	25,6
2014	6.732.520.879,15	764.515.157,83	11,4
2015	8.036.509.879,11	858.994.317,40	10,7
2016	9.115.985.990,06	1.191.443.863,40	13,1
2017	10.710.207.817,02	1.856.075.215,68	17,3
2018	13.024.439.520,05	2.605.912.978,02	20,0
2019	14.923.684.491,36	2.794.089.996,28	18,7
2020	14.331.140.195,02	1.917.847.815,61	13,4
2021	18.338.784.376,44	5.206.763.970,09	28,4

Kaynak: TÜİK. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Merkezi-Yonetim-Butcesinden-AR-GE-Faaliyetleri-Icin-Ayriilan-Odenek-ve-Harcamalar-2021-37448>, (Erişim Tarihi: 09.02.2022).

Belirtilen dönemler içerisindeki Ar-Ge harcamalarının, savunma harcamalarına ilişkin en düşük oranı; 2014 yılında %11,4 iken, en yüksek oranı 2021 yılında % 28,4 olarak gerçekleşmiştir. Ar-Ge harcama oranlarının yüksekliği yerli silah ve teçhizat üretimlerinin artması ve dışa bağımlılığın azaltılması açısından önem taşımaktadır. Savunma alanında Ar-Ge faaliyetlerine yapılan yatırımlar sayesinde; yerli silah satışı gerçekleştirilerek, iktisadi büyümeye olumlu yönde katkılar sağlanır. Yerli silah üretimi sayesinde; savunma sanayinde dışa bağımlılık azalır, ilerleyen dönemlerde üretilen silahların ihracatı ile ödemeler dengesi tablosunda, ülke lehine sonuçlar ortaya çıkar (Canbay, 2020, s.19-20).

1.3.1.4. Finansman ve maliyet

Savunma sanayi ürünlerinin son teknolojiler kullanılarak tasarlanması, geliştirilmesi ve neticesinde üretim aşamaları, istihdam ve yatırımların yüksek maliyetli olmasına neden olur (Karakuş, 2006, s.45). Bir ülkenin savunma sanayisinin güçlü olabilmesinin ön koşulu güçlü bir ekonomisinin olmasıdır. Bu durumda, ülkenin savunma gücü ile ekonomik gücü arasında önemli bir bağ vardır. Savunma sanayi harcamalarının, ekonomik gücü zorlaması durumunda sosyo-ekonomik krizler ortaya çıkabilir. Silahlanmanın artışı, ülkenin savunma sanayisine güç kazandırırken diğer taraftan ülke refahından eksilmeler meydana getirir (Alniak, 1997). Savunma sanayinde üretilen veya ithal edilen ürünlerin; ileri teknoloji imkânlarıyla elde edilmesi, maliyetlerin yüksek olmasına neden olmaktadır. Çünkü teknoloji de ithal edilmektedir.

1.3.1.5. Özel kalite standartları

Savunma sanayi piyasasında üretilen ürünlerin kaliteli olması, ürünlerinin her aşamasında uluslararası kalite standartlarının gözetilmesiyle mümkün olur (Karakuş, 2006, s.39). Ürün elde etmek için temin edilecek olan parça ve malzemelere ilişkin, aranan özelliklerin başında, kaliteli olması ve alanında belirlenen standartlara ulaşmış olması gerekir. Kaliteli malzeme tedariki ile elde edilen ürünlerin, katma değeri yüksektir (Türk, 2007, s.48).

1.3.1.6. Müşteri ve pazarlama

Savunma sanayinde üretilen ürünlerin alıcıları yani müşterileri, çoğunlukla devletlerdir. Bu husus, yatırım yapmak isteyen yatırımcılar için teşvik edicidir. Çünkü üretilen ürünün alıcısı hali hazırda var olduğundan, müşteri bulma konusunda belirsizlik durumunu ortadan kalmaktadır.

Müşterilerin silah sistemlerine ilişkin taleplerinde, kısa zaman içerisinde hızlı değişimler gerçekleşir. Bu nedenle savunma sanayii piyasasında sipariş alınmasına müteakip hemen üretim safhasına geçilir. İşletmeler bu açıdan stoklarını asgari seviyede tutmaktadır. Fakat silah sistemlerine ilişkin ihtiyaçların bir anda ortaya çıkma olasılığına karşı, ülkelerin barış zamanlarında stok yapmaları da gerekir (Karakuş, 2006, s.37). Silah sistemlerine ilişkin stok seviyelerinin asgari seviyede tutulmasının nedeni olarak, stok maliyetlerinin yüksek olması gösterilebilir.

1.3.1.7. Uluslararası üretim programı

Savunma sanayinde üretilen ürünler, zaman içerisinde uluslararası nitelik kazanır. Ortak amaçları ve değerleri olan devletler bir araya gelerek, Ar-Ge ve üretim aşamalarını birleştirmekte olup, üretim maliyetlerini paylaşmaktadırlar. Ülkeler biraraya gelerek elde ettikleri ürünleri, ortak operasyonlar düzenlemek suretiyle denemektedirler. NATO ve Avrupa Birliğine üye ülkelerin ortak askeri programlar yürütmeleri sonucunda silah sistemlerinin üretimine ilişkin maliyetleri paylaşılmakta ve savunma sanayi uluslararası boyut kazanmaktadır (Canbay, 2010, s.12). Kısacası, bu sanayi koluna ait ürünlerin yüksek maliyetler içermesi aynı menfaatler doğrultusunda bir araya gelen ülkelere birlikte hareket etme fırsatı sağlamaktadır.

1.3.1.8. Yetişmiş işgücü

Savunma sanayii piyasasında yetişmiş iş gücü sağlayabilmek için bir eğitim politikası belirlenmesi gerekir. Eğitim politikası, genel anlamda o ülkenin çeşitli gereksinim, eğilim ve beklentilerinin sonucunda oluşur. Buna bağlı olarak da geçmişte her ülkenin eğitim politikasında farklılıklar mevcuttur. Ancak günümüzde gelişen teknoloji ve iletişim ağı sayesinde, eğitim politikasındaki gelişmeler dünyanın her yanına etki etmektedir. Ortaya çıkan yeni fikir ve gelişmeler, alanında yenilikleri de beraberinde getirmektedir (Han ve Kaya, 1999, s.131). Savunma sanayindeki küresel gelişmeler ve ilerlemeler sayesinde de yeni iş alanları ve meslekler ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda gelecek tahminlerini de içeren sürdürülebilir eğitim politikaları da önem arz etmektedir.

Savunma sanayinde oluşan işgücü piyasası, devlet politikalarında meydana gelen değişimler nedeniyle kararsız bir yapıdadır. Uluslararası alanda oluşabilecek kriz, tehdit ve savaş gibi durumlar nedeniyle istihdam seviyelerinde artışlar görülür. Bu tür durumların olmadığı zamanlarda, istihdam azlığı görülmesi hali, yüksek maliyetli bir sektör olmasından ileri gelmektedir (Karakuş, 2006, s.38). Savunma sanayi piyasasının

dinamikleri arasında yetişmiş işgücü de yer almaktadır. Bu sanayi kolunun üretim, yönetim, pazarlama gibi tüm aşamalarında, deneyimli ve konusunda uzman kişilerin yer alması gerekir. Görev alanındaki her personelin, değişen piyasa şartları karşısında sürekli ve özel eğitimlere tabi tutularak nitelikli iş gücünün var olması sağlanmalıdır (Canbay, 2010, s.13).

1.3.2.Savunma sanayi ürünlerinin özellikleri

Savunma sanayi piyasasında üretilen ürünler, piyasanın kendine has özelliklerini içinde barındırır. Bu ürünler:

- a. Yapılarının karmaşık olması ve yüksek performans gerektirmesi,
- b. Sürekli olarak ileri teknoloji sistemlerine ihtiyaç duyması,
- c. Maliyetlerinin yüksek seviyelerde olması,
- ç. Kullanım sürelerinin uzun olması,
- d. Kalite standartlarının yüksek seviyelerde olması,
- e. Müşteri deneyimlerine göre yeniden düzenlenmesi gibi özellikleri içinde barındırmaktadır (Karakuş, 2006, s.43-47).

İKİNCİ BÖLÜM

2. SAVUNMA SANAYİNE YÖNELİK HARCAMALAR VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde, savunma sanayine yönelik yapılan harcamalar, genel ve yatırım harcamaları başlıkları altında ele alınacaktır. Savunma harcamalarının genel tanım ve kapsamına ilişkin bilgilere yer verildikten sonra savunmaya yönelik yatırım harcamalarının; özellikleri, olumlu-olumsuz yönleri, önemi ve iktisadi kuramlar açısından değerlendirilmesi, başlıklar halinde ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

2.1. Genel Savunma Harcamalarının Tanımı ve Kapsamı

Savunma, kişinin veya ülkenin kendisini, dışarıdan gelebilecek tehdit ve saldırılara karşı korunmasıdır. Devletin, ülke bağımsızlığına karşı içeriden veya dışarıdan yapılabilecek bir müdahaleyi engelleyip, ortaya çıkabilecek olumsuz durumla mücadele edilebilmesine ilişkin yapmış olduğu harcamalara savunma harcamaları denilmektedir. Savunmayı gerektirecek hallerde başarılı olunabilmesi için barış zamanında, askeri açıdan; eğitim ve donanım yönünden yatırımların yapılması gerekir. Bu yatırımların değeri, barış zamanı sona erdiğinde, ortaya çıkabilecek savaşın güçlük derecesine doğrudan etki edecek şekilde ortaya çıkar. Devletin kamu kaynaklarını kullanarak savunma hizmetlerine yönelik yapmış olduğu harcamalar, savunma harcamaları olarak tanımlanmaktadır (Tuncay, 2017, s.24-25). Savunma harcamaları; savunma hizmetine ayrılan sivil ve askeri personel ile ilgili harcamaları, araç-gereçlerin üretim ve satın alınmasını, alınan malların bakım-onarım giderlerini, Ar-Ge harcamalarını, inşaat faaliyetleri gibi harcamaları kapsamaktadır (Uçar, 2003, s.3).

Savunma harcamaları hakkında yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sorun, bu harcamaların tanımına ilişkin bir standartlık bulunmamasıdır. Bunun nedeni, ülkelerin harcamalara ilişkin kıstasları kendilerinin belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Bazı ülkelerde polis ve ordu güçleri arasındaki ayrımların net olmaması gibi durumlar söz konusudur. Bu tür durumlarda devletler bu harcamalarını kendi çıkarlarına göre tanımlamaktadır. Bir ülkede savunma bakanlığı harcamalarında yer alan bir değer, diğer ülkede farklı bir bakanlık bünyesinde yer alabilmektedir. Bu durumda da savunma harcamaları, ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir (Karakuş, 2006,s.4).

Savunma harcamalarının tanımı hususunda uluslararası kuruluşların farklı tanımlamaları mevcuttur. Birleşmiş Milletler (UN), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) tarafından yapılan tanımlamalara ilişkin veriler Tablo 2.1’de sunulmaktadır.

Tablo 2.1. Uluslararası Kuruluşlarca (NATO,IMF,BM) Savunma Harcamaları Sınıflandırılması

S.No	Savunma, Güç ve Destekçileri İçin Yapılan Olası Savunma Harcama Kalemleri^a	NATO	IMF	BM
1	Asker ve görevli (personel) ödemeleri	X	X	X
2	Askeri organizasyonlarla ilgili veya ordu içindeki teknisyen, bürokrat vs. ücretleri	X	X	X
3	Tıbbi hizmetler, vergisel ayrıcalıklar ve sosyal faydalar (Akrabalar dâhil)	X	X	X
4	Emeklilik maaşı	X	-	X
5	Askeri okullar, hastaneler vb.	X	X	?
6	Silah harcamaları (ithal silahlar dâhil)	X	X	X
7	Altyapı yatırımları, binalar vb.	X	X	X
8	Bakım ve onarım	X	X	X
9	Diğer malların tedariki	X	X	X
10	Askeri araştırma ve geliştirme	X	X	X
	Askeri/Savunma/Stratejik Amaçlarla ilgili Diğer Harcamalar			
11	Stratejik malların stoklanması	X ^b	-	-
12	Silah ve üretim yerleri vb. korumak	X ^b	X	-
13	Silah üretim sübvansiyonları / Değişim Sübvansiyonları	X	-	-
14	Diğer ülkelere yapılan askeri yardımlar	X	X	X
15	Uluslararası organizasyonlara katkılar (Askeri anlaşmalar, Birleşmiş Milletler Barışın korunması vb.)	X	-	-
16	Sivil savunma	-	X	X
	Eski Askeri Güçler/Faaliyetlere Yapılan Harcamalar			
17	Gazilere sağlanan menfaatler vb.	-	-	-
18	Savaş borçları	-	-	-
	Güçlere Yapılan Harcamalar			
19	Orduya bağlı olmayan güçler/Jandarma gücü	X ^c	X ^c	X ^c
20	Sınırlar/Gümrük muhafızları	X ^c	X ^c	X ^c
21	Polis idaresi	X ^c	-	-
	Diğer Hesaplardaki Harcamalar			
22	Yardım/Felaketten kurtarma	X	-	-
23	Birleşmiş Milletler Barışı Koruma	X	X	-
	Gelecek Harcamalar İçin Yükümlülükler			
24	Kredi temini	X	X	-

Kaynak: Brzoska, 1995:48-49 (akt., Giray, 2004, s.184-185).

^a Semboller:

X: Savunma harcamalarına dahil,

- : Savunma harcamalarına dahil değil.

^b Eğer savunma organizasyonu tarafından yönetiliyor ve finanse ediliyorsa.

^c Askeri faaliyetler için eğitilip, donatıldığı ve mevcut olduğu hükmü verildiği zaman.

Tablo 2.1’de görüldüğü üzere savunma harcamaları geniş bir alanı ifade etmekte olup, uluslararası kuruluşlar tarafından farklı tanımlanabilmektedir. Örneğin, NATO’nun savunma harcaması olarak saydığı, silah üretim sübvansiyonları ve uluslararası organizasyonlara yapılan katkılar, IMF ve BM tarafından savunma harcaması olarak kabul edilmemektedir. IMF ve BM’nin savunma harcaması olarak gördüğü sivil savunma faaliyetleri, NATO tarafından savunma harcaması kapsamında değerlendirilmemiştir. Tablo 2.1’e göre savunma harcamasına ilişkin dikkat çekilen diğer bir husus ise; yapılan bir harcamanın, savunma harcaması olarak kabul edilebilmesi için, söz konusu harcamanın savunma organizasyonu tarafından yönetilmesi ve askeri faaliyet kapsamında eğitim ve donatımının yapılması gerektiğidir. Savunma harcamalarının tanımlarına ilişkin, uluslararası kuruluşlarca belirtilen değerlendirmeler gözönüne alındığında; savunma harcaması tutarlarının tanımlamalara göre değişkenlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası literatürdeki farklılıklar nedeniyle çalışmanın bundan sonraki açıklamalarında savunma harcamaları ile kast edilen; genel personel giderleri, okul hastane vb. alt yapı yatırımları ve bunlara ilişkin tedarik, bakım onarım bedelleri, üretim ve sübvansiyonlar, uluslararası organizasyonlara katılım giderleri, ordu, jandarma ve polis gibi kolluk kuvvetlerine askeri amaçla yapılan harcamalar, savunma harcamalarına yönelik kredi teminleri, askeri amaçla yapılan Ar-Ge harcamaları, savunma harcamaları ve savunmaya yönelik yatırım harcamaları olarak genel tanımlama ile kullanılacaktır. Kısaca yukarıda sıralanan tüm harcamalar ülkenin savunma faaliyetlerine yönelik gerçekleştiği için yatırım harcamaları kapsamında değerlendirilecektir.

2.2. Savunma Sanayine Yönelik Yatırım Harcamaları

2.2.1. Savunma harcamalarının özellikleri

Bulutoğlu (2003, s.240-241) ve Eroğlu’na (Eroğlu, 2015, s.48) göre; savunmaya yönelik yapılan yatırım harcamaları, tam kamusal mal olma özelliği taşımaktadır. Tam kamusal mal, toplumun tümü tarafından eşit ve ortak fayda edinilen mallara denir. Bu hizmetten ülkede yaşayan tüm vatandaşlar birbirlerine rakip olmaksızın faydalanma hakkına sahiptir. Bu harcamalar, karşı tarafı saldırıdan vazgeçirebilme özelliği nedeniyle ülkenin her kesimine sağladığı fayda her yerde aynıdır. Bu nedenle, savunma hizmetinden her hangi bir vatandaşın dışlanması veya sadece belirli kişilerin yararlanması gibi bir durum söz konusu değildir.

Savunma ve güvenlik hizmetinin tamamını sunma sorumluluğu bulunan devlet, elde ettiği gelirin bir kısmını bu alana yatırım harcamaları şeklinde aktarmaktadır. Devlet, yapmış olduğu yatırım harcamaları sonucu ortaya çıkan savunma hizmetini, vatandaşlar arasında herhangi bir ayrıma gitmeksizin, eşit bir şekilde, herhangi bir fiyat karşılığı olmaksızın sağlamaktadır (Taş vd, 2013, s. 661). Bu sebeple vatandaşlar savunma hizmeti almak için doğrudan bir ödeme de bulunmamaktadır. Devlet tarafından üretilen bu hizmetten, toplum doğal ve olağan bir şekilde olarak faydalanmak durumundadır. Vatandaşların bu hizmetten yararlanmak istememesi gibi bir durum söz konusu değildir. Bu açıdan savunma hizmeti, vatandaşlar için zorunlu bir tüketim olan kamu hizmeti şeklinde değerlendirilmektedir (Altay, 2017, s.41). Savunma hizmeti harcamalarının maliyetleri hakkında, piyasa fiyatı gibi bir durum geçerli değildir. Bu hizmetlerin gerçekleştirilmesi için finansmanının toplum yani sivil zümre tarafından karşılanması gerekmektedir. Bu karşılanma vergi yolu ile mümkündür. Ancak, ortaya çıkan bu durum ekonominin dengesini bozmakta, üretim ve yatırımları azaltabilmektedir. Ekonomik büyümede gerçekleşen düşme ve yavaşlama durumlarının, savunmanın büyüme üzerinde yaratacağı faydalar ile dengelenmesi gerekmektedir (Giray, 2004, s.191).

Yatırım harcaması neticesinde ortaya çıkan savunma hizmeti için fiyatlanma mekanizması olmadığından ortada bir rekabet durumu söz konusu değildir. Tüketimde rekabet olmaması, bir vatandaşın savunma hizmetinden faydalandığı esnada, diğer vatandaşın da bu hizmetten faydalanmasına engel yaratmamaktadır (Güler, 2011, s.245). Ancak savunma hizmetinden ülkede yaşayan tüm vatandaşların eşit bir şekilde faydalanması bedavacılık (free rider) sorununun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Toplumda yaşayan bireylerin kamu finansmanına yapmış olduğu katkı aynı seviyede olmamakla beraber, hiçbir katkı sağlamayan bireyler de bulunmaktadır. Yatırım harcamalarının artması vergi veren insanların yükünü daha da artırmaktadır. Toplum içerisinde vergi katkısı bulunmayan insanların fazla olması, elverişli bir vergilendirmenin oluşmasına engel teşkil etmektedir. Bedavacılık sorunu nedeniyle, özel sektör savunma hizmeti üretiminde çekingen davranmakta olup, üretime yönelmemektedir².

Savunmaya yönelik yatırım harcaması ve hizmetinin diğer bir özelliği de uygulanması ve harcama düzeyinin belirleyicisinin siyasi otorite olmasıdır. Siyasi otorite, bütçe kaynaklarının ne kadarının savunma hizmetlerine aktarılacağına karar veren

²<https://www.econlib.org/library/Enc/Defense.html> (Erişim Tarihi: 26.12.2021).

birimdir. Devlet güvenliğine yönelik oluşabilecek muhtemel tehditlerle beraber egemenliğinin sağlanmasında temsil görevi bulunan siyasi otorite, yeterli güvenlik seviyesinin tespiti ve buna yönelik savunma hizmetinin derecesini belirlemektedir (Altun, 1998, s.18).

Savunma hizmeti, ülke vatandaşlarının huzur ve güven ortamında yaşaması için devletin sağladığı önemli bir hizmettir. Bu hizmetin güçlü olabilmesi, devletin finansal ve askeri gücünün yüksek olmasına bağlıdır. Savunmaya yönelik hizmetlerin niteliğinin yüksek ve güvenilir olabilmesi, yatırım harcamalarının artışı ile bağlantılıdır. Ancak, yatırım harcamalarının devlet bütçesinde ciddi bir yük olmaması için kamu gelirlerinin iyi durumda ve ekonomik yapısının istikrarlı olması önem taşımaktadır (Ergün, 2021, s.5).

2.2.2. Savunma harcamalarının miktarını belirleyen etkenler

Devlet, savunma ve güvenlik politikalarına ilişkin almış oldukları kararlar neticesinde yatırım harcamalarını gerçekleştirmektedir. Söz konusu kararlar alınırken dikkate alınan etkenler, iç etkenler ve dış etkenler şeklinde aşağıda detaylandırılmıştır.

2.2.2.1. İç etkenler

Her ülkenin savunma harcamasının miktarını belirleyen iç etkenler; ülkenin yönetim biçimi ve ekonomik gücüdür. Ülke yönetiminde bulunan siyasi otoritenin alacağı kararlar, bölgesel ve küresel açıdan silahlanmayı artırıp azaltabilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünyadaki askeri harcama oranlarındaki düşüş, bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Karakuş, 2006, s.2).

Devletlerin savunmaya yönelik yatırım harcamalarına ilişkin seviyeyi belirlemesi, ekonomik gelişimi açısından önem arz etmektedir. Yatırım harcamalarına ayrılan kaynakların fazla olması, ülkenin büyüme hızını yavaşlatıp olumsuz yönde etkiler. Diğer taraftan bu harcamalara ayrılan kaynakların az olma durumunda ise, güvenlik sorunlarını ortaya çıkarmakta ve ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilenmektedir (Türk, 2007, s.8). Devlet; ulusal güvenliğini sağlamak, iç - dış saldırı ve tehditlere karşı koymak için savunmaya yönelik yatırım harcamaları yapmaktadır. Bu harcamalar ekonomik açıdan ele alındığında; olumlu-olumsuz etkilerinin de olacağı değerlendirilmektedir. Ancak vatandaşların temel ihtiyaçlarının başında gelen güvenlik ihtiyacının da en uygun seviyede karşılanması gerekir. Bu nedenle devletin güvenlik ihtiyaçlarına yönelik yatırım harcamalarını en uygun seviyede ayarlaması gerekmektedir. Savunmaya yönelik yatırım

harcamaları, ilk etapta ekonomik açıdan kayıp görülse de uzun dönemde büyümeyi artırmaktadır (Karakuş, 2006, s.7). Devletin iç ve dış tehditlere karşı hazır durumda bulunabilmesi için savunmaya yönelik ne kadar yatırım harcaması yapması gerektiğini tespit etmesi gerekir. Yatırım harcamasına gereğinden fazla kaynak ayrılması, kamu kaynaklarında israfa neden olmakta ve diğer hizmetlerinde aksamasına neden olmaktadır. Savunma harcamalarına az kaynak ayrılması durumunda ise, saldırı ve tehditlere karşı açık bir hedef haline gelir ve milli güvenliği tehlikeye atılmış olur. Ülkenin savunmaya yönelik harcamalarını en uygun seviyede belirleyebilmesi için alabileceği güvenlik risk derecesi önemlidir. Güvenlik fonksiyonu diye adlandırılan bu risk derecesi, ülkenin dış tehditlere karşı kabul edeceği risk seviyesidir. Güvenlik riski faktörlerinin iyi belirlenmesi sayesinde bütçeden savunma hizmetine ayrılan pay en uygun seviyede tutulmuş olur. Bu durum ülkenin kendisine ve müttefiklerine yönelik askeri tehditlerin derecesini savunma harcamalarının seviyesini belirler. Aynı zamanda ülkenin ekonomik ve stratejik durumları, dış politika gibi konular da güvenlik ve savunma ihtiyaçlarının tespitinde önemli faktörler arasında yer almaktadır (Altun, 1998, s.30-31).

Savunmaya yönelik yatırım harcamalarının ortaya çıkmasında siyasi koşullar etkilidir. Küreselleşme ve teknoloji alanındaki yaşanan hızlı gelişmeler karşısında, ülke yönetiminde söz sahibi olan siyasi iktidarların almış olduğu kararlar, sadece ülke içinde değil, dış ülkeler ile olan ilişkiler nezdinde de olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Siyasi anlaşmazlıklar neticesinde, sınır birlikteliği olan ülkeler arasında terör sorunları ve dış göç problemleri ortaya çıkmaktadır. Bu durum savunmaya yönelik yatırım harcamalarının artmasına neden olmaktadır. Yatırım harcamaların azaltılıp artırılması güvenlik yönünden ele alınsa da ülkenin bulunduğu ekonomik koşullarda belirleyici olmaktadır. Askeri açıdan yapılan savunma teknolojileri ithali veya üretiminin yüksek maliyetli olması ekonomik açıdan sorun teşkil etmektedir.

2.2.2.2. Dış etkenler

Savunmaya yönelik yatırım harcama seviyelerinin belirlenmesindeki dış etkenler; jeopolitik konum, komşu ülkelerin savunma ve askeri alanda yaptıkları harcamalar, ülkelerin birbirleri ile yaptıkları ittifaklardır (Karakuş, 2006, s.2) Tablo 2.2’de, 2021 yılında dünyada en fazla GSYİH’ya sahip olan ve savunma harcamalarını en fazla gerçekleştiren ilk yirmi ülke sıralanmaktadır.

Tablo 2.2. 2021 Yılı GSYİH'sı En Fazla Olan ve En Çok Savunma Harcaması Yapan İlk 20 Ülke.

S.No	GSYİH Sıralaması (İlk 20 Ülke)	GSYİH (Milyar \$)	S.No	Savunma Harcaması (İlk 20 Ülke)	Savunma Harcaması (Milyar \$)
1.	ABD	23.315	1.	ABD	767
2.	Çin	17.734	2.	Çin	270
3.	Japonya	4.940	3.	Hindistan	73
4.	Almanya	4.259	4.	Rusya	63
5.	Hindistan	3.176	5.	İngiltere	62
6.	İngiltere	3.131	6.	Japonya	55
7.	Fransa	2.957	7.	Suudi Arabistan	53,7
8.	İtalya	2.107	8.	Fransa	53,5
9.	Kanada	1.988	9.	Almanya	52
10.	Güney Kore	1.810	10.	Güney Kore	47
11.	Rusya	1.778	11.	İtalya	30
12.	Brezilya	1.608	12.	Avustralya	28
13.	Avustralya	1.552	13.	Kanada	24
14.	İspanya	1.427	14.	İsrail	22
15.	Meksika	1.272	15.	Brezilya	18,7
16.	Endonezya	1.186	16.	İspanya	18,4
17.	Hollanda	1.012	17.	İran	17
18.	Suudi Arabistan	833	18.	Türkiye	16
19.	Türkiye	819	19.	Hollanda	13,1
20.	Suudi Arabistan	800	20.	Polonya	13,0

Kaynak: “SIPRI Savunma Harcamaları”, <https://www.sipri.org/databases/milex>, “2021 Yılı GSYİH Sıralaması”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>, (Erişim Tarihi: 29.03.2023).

Tablo 2.2'ye göre en fazla GSYİH' ya sahip olan ilk yirmi ülkeden on altı tanesi aynı zamanda en çok savunma harcamalarını yapan ülkeler arasında yer almaktadır. Ekonomileri güçlü olan ABD ve Çin, tablonun ilk iki sırasında yer almaktadır. Bu ülkeler güçlü ekonomileri sayesinde; savunmaya yönelik yatırım harcamalarından kaçınmayarak, hem kendi güvenliklerini sağlamakta hem de diğer ülkelere gözdağı vermektedirler. Yeterli ekonomik güce sahip olmayan ülkeler, savunma harcaması yaparken temkinli davranmak zorundadırlar. Çünkü yapacakları savunma harcamalarını borçlanma yoluyla gerçekleştirecekleri için, bu durum ekonomilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun yanı sıra GSYİH sıralamasında ilk on ülke arasında yer almamasına rağmen Rusya ve Suudi Arabistan savunma harcamaları sıralamasında ilk yedi ülke arasındadır. Bu ülkeler

kendilerine gelebilecek saldırılara karşı caydırıcılık prensibi doğrultusunda savunma harcaması yapmaktadır (Ergün, 2021, s.17-19).

Ülkelerin jeopolitik konumları, savunma harcamalarının belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Jeopolitik, devletin yürüteceği politikaları belirlemesi amacıyla, bulunduğu bölgenin sürekli değişmekte olan unsurlarını gözeterak, yeni oluşan güç merkezlerine göre değerlendirmeler yapan bilim dalıdır. Bu sayede günümüzde ve gelecekteki oluşabilecek politik güç dengelerinin ve yürütülecek politikalara ilişkin hedefleri belirlemek için coğrafi gücü esas alarak incelemesini yapılmakta olup, belirlenen hedeflere ulaşma aşamalarını tespit etmektedir (İlhan, 2003, s.36). Ülkelerin jeopolitik konumları ve tarihsel süreç içerisinde komşu veya diğer ülkeler ile yaşamış oldukları bağlantılar, savunma harcamalarını etkiler (Giray, 2004, s.187). Bu duruma örnek olarak İsrail'in yapmış olduğu savunmaya yönelik yatırım harcamaları verilebilir. Tablo 2.2'ye göre İsrail'in 2021 yılında; yapmış olduğu yatırım harcaması 22 milyar dolar, GSYİH' sı ise 382 milyar dolar seviyelerindedir³. Yani İsrail'in savunma harcamalarının, GSYİH' ya oranı % 5,76'dır. Bu oran en fazla savunma harcaması yapan ülkeler sıralamasında ilk iki sırada bulunan ABD'de; %3,29, Çin'de ise; %1,52'dir. İsrail'in savunma harcamalarına bu denli kaynak ayırmasının nedeni, Ortadoğu coğrafyasında bulunduğu jeopolitik konum, komşu ülkeler ile yaşadığı tarihsel süreçler ve ortaya çıkan anlaşmazlıklardan kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Yatırım harcamalarının belirlenmesinde, devletin politik tutumları da etkili olmaktadır. Yatırım harcamaları miktarının, dış politika yaklaşımına göre belirlenebilmesi için; millete ait ulusal değerler ve bu değerlere ilişkin dış politikasının belirlenmesi gerekmektedir. Belirlenen dış politikaya göre gerekli strateji ve yeterli miktarda askeri güç planlaması yapılır. Askeri güç planının maliyeti, savunma harcamalarına ayrılacak payı belirler. Ulusal değer konusunda belirleyici hususların demokratik ülkelerde belirlenmesi güçtür. Nitekim genel düzeyde bir ülkenin ulusal değerlerinin başında, devletin bekasını sürdürmesi gelir.

Açıklamalar ışığında; iç ve dış politikaların, savunma harcamaları belirlenirken birbirlerini tamamlayan iki unsur olduğu sonucu çıkmaktadır. Herhangi bir ulusun dünyadaki gelişmelerden bağımsız olarak, kendisini nasıl etkileyeceğini hesaplamadan, kendi güvenliğine yönelik savunma bütçesini belirlemesi sağlıklı olmayacaktır. Aynı

³<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>, (Erişim Tarihi: 29.03.2023).

zamanda, ulusların kendi ekonomik gücünü dikkate almadan, dış politika hedeflerini belirlemesi de gerçekçi olmayacaktır (Altun, 1998, s.32-33).

2.2.3. Savunma harcamalarının olumlu yönleri

Savunma, devletin belirlediği sınırlar içerisindeki egemenliğine diğer devletlerin müdahale etmesini engellemesi ve karşı koyabilmesidir. Devletin belirlemiş olduğu sınırlar ve içerisinde yaşayan vatandaşlarına egemenlik sağlamasının ilk koşulu, farklı devletlerin kendi sınırları içerisinde hak iddia etmesini kabul etmemesidir. Bu açıdan devlet, egemenlik ve bağımsızlığına yönelik müdahalelere karşı savunma hizmetini devreye sokar. Savunma hizmetinde caydırıcılığın faydası; ülkenin elinde bulundurduğu askeri gücün, düşman gördüğü veya sorun yaşadığı ülkeye göre fazla olması halinde karşı tarafın müdahale etmesini engellemektir. Diğer bir savunma hizmeti faydası olan karşı koymak ise; sorun yaşanan ülkenin saldırıya geçmesi durumunda, ilerleyişini durdurmak ve geri püskürtmektir (Bulutoglu, 2008, s.237-239).

Savunma hizmetlerine yönelik yapılan yatırım harcamaları, son teknolojik gelişmeler ile doğrudan bağlantılıdır. Savunma hizmetlerinde kullanılan elektronik sistemler ve ulaşım teknolojileri, ilerleyen zamanlarda sivil amaçlı kullanılmaktadır (Giray, 2004, s.189). Savunma harcamalarına yönelik yapılan askeri alandaki çalışmalar, ileri teknoloji kullanımını teşvik eden bir etki oluşturmaktadır. Günümüzde kullanılan teknolojik ürünler, önceleri askeri amaçlar için tasarlanmıştır. Örneğin uçakların gelişim hızları, savaşlarda hava üstünlüğüne sahip olmak içindir. Telgraf, telefon, telsiz gibi haberleşme araçları ilk önce askeri amaçlar için kullanılmış, sonrasında günlük hayatımıza girmiştir. İnternet kullanımı, ABD ordusu için 1960 yılından sonra geliştirdiği bir haberleşme sistemidir (Temiz, 2012, s.1).

Daha önceki açıklamalarda değinildiği gibi, savunmaya yönelik yatırım harcamalarının amacı; ekonomik büyümeye katkı sağlamak, devlet egemenliğini ve vatandaşlarının güvenliğini sağlanması sebebiyle iki türden faydayı beraberinde getirmektedir. Bunlar; caydırıcılık ve saldırıyı önleme faydalarıdır. Devlet, savunma hizmeti için oluşturduğu silahlı güç sayesinde; vatandaşlarına yöneltebilecek fiziksel saldırılara karşı sınır koyarak, bunun sürekliliğini sağlama amacı taşır. Bununla birlikte uluslararası platformda devletin politikalarına destek sağlayarak, ülkenin etkin bir konuma gelmesinde, silahlı gücün yani savunma hizmetinin ve harcamalarının payı vardır. Ülke savunması ile silahlı gücün etkisi, uluslararası politikanın ayrılmaz bir

parçasıdır. Bu yüzden; savunma hizmeti, diğer hizmetlerden ayrı tutulması gereken bir olgudur.

Yukarıda sayılan faydalara ek olarak savunma hizmeti olan askeri güç aynı zamanda; iç karışıklık, sağlık, afet ve bayındırlık gibi hizmetlerin zor şartlar altında devam ettirilmesinde her zaman hazır bir güçtür. Diğer yandan askeri gücün, genel ve mesleki eğitime yaptığı katkılar da bulunmaktadır. Savunma hizmetinin sunmuş olduğu caydırma ve koruma yararları, ülkede yaşayan vatandaşların isteklerinden farklı olarak, devlet tarafından tek yönlü kendilerine sunulmuş olup, faydalanma durumları kendi tercihlerine bağlı değildir. Caydırıcı ve koruyucu savunma hizmeti, ülkenin sınırlarını, vatandaşlarının canlarını ve mallarını en üst düzeyde korumayı gerçekleştirmek amacıyla beraber maliyet etkinliği de göz önünde bulundurularak yapılır. Savunma hizmetleri için teşkilatlandırılmış askeri birliklerin amaçlarından bir tanesi de vatandaşların, doğal afetler, salgın hastalıklar karşısında ordunun imkânlarını seferber etmektir. Orman yangınlarının söndürülmesinde, depremde insan hayatlarını kurtarılması ve mal güvenliklerinin sağlanmasında, salgın hastalıklarda sağlık kuruluşlarında destekleyici hizmetler sunarlar.

Savunma hizmetiyle askerlik görevine gelen vatandaşların mesleki ve genel eğitimlerine katkıda bulunarak, milli gücün ana unsurlarından olan entelektüel kapasiteyi harekete geçirmektir (Altun, 1998, s. 24-29). Ayrıca devlet bu hizmet sayesinde, ülkesine ve vatandaşlarına karşı gelebilecek saldırılara karşı caydırma ve koruma, kriz dönemlerinde ek destek sağlamaktadır.

2.2.4. Savunma harcamalarının olumsuz yönleri

Savunmaya yönelik yatırım harcamalarının uygun seviyede yapılması, devletin vatandaşlarına sağlamakla görevli olduğu diğer hizmetleri (sağlık, eğitim, ulaşım vb.) eksiksiz sağlayabilmesi ve bu hizmetlerin devamlılığı açısından önem taşımaktadır.

Devlet bütçesinden aşırı miktarda savunma harcaması yapılması durumunda;

- a. Kamu kaynakların etkili ekonomik ve verimli kullanımı azalabilir,
- b. Devletin sosyo - ekonomik yatırımlarının azalmasına neden olabilir,
- c. Bütçe açıklarının oluşmasında ve artmasına etki edebilir,
- ç. Kamuda tasarruf ve yatırımların azalmasına neden olabilir,
- d. Ekonomik gelişme ve büyümede önemli bir araç olan beşeri sermayenin

meydana gelmesini sağlayan sağlık ve eğitim alanlarında bütçenin azalmasına neden olabilir,

e. Savunma alanında ithalatların artması diğer sektörlerdeki ithalata engel olup, yabancı sermaye yatırımlarının yapılmamasına neden olup büyümeyi engelleyebilir,

f. Savunma alanında genişleme kamu iktisadi kurumlarının fazlaşmasını sağlar, düşük verimlilik sağlayan kurumlar nedeniyle de büyümeyi olumsuz etkileyebilir,

g. Eğer savunma harcamaları, silah ve silah sistemli ürünleri üretmeye yönelik ise ağır sanayi alt yapısının sağlanması gerekir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin diğer sektörlerinin ihracatını engellemekte ve büyümenin yavaşlamasını neden olabilmektedir (Karakuş, 2006, s.9).

2.2.5. İktisadi kuramlar açısından savunma harcamaları

Savunmaya yönelik yapılan yatırım harcamaları, Keynesyen ve NeoKlasik iktisat ile Benoit hipotezi açısından ele alınarak incelenmiştir. Keynesyen iktisat, yatırım harcamalarını arz yanlı, NeoKlasik iktisat ise talep yanlı, Benoit hipotezi ise savunma harcamalarının arz ve talep yanlı olarak değerlendirmektedir. Kuramlara ilişkin detaylar, başlıklar halinde ele alınacaktır.

2.2.5.1. Keynesyen İktisat açısından savunma harcamaları

Keynesyen iktisat, ekonomiyi talebi oluşturan toplam harcamalar olan; Tüketim Harcamaları, Yatırım Harcamaları ve Kamu Harcamaları (C+I+G) yönüyle ele almıştır. Ekonomideki eksik istihdam ortamından, devletin yapacağı toplam harcamaların uyarılması yöntemi ile çıkılabileceğini savunmaktadır. Buradaki en önemli görev devlete düşmektedir. Kamu harcamaları ve yatırımlar artırılarak, ortaya çıkacak olan çarpan etkisi sayesinde, yeni gelir kaynakları ile beraber, talep yetersizliğinin giderilmesi sağlanmaktadır (Adaçay, 2018, s.348).

Askeri Keynesçi Yaklaşım, savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini pozitif dışsallık etkisi kapsamında, “arz yanlı” olarak ele almıştır. Yatırım (askeri) harcamalarının, fazla yapılmasının ciddi bir çarpan etkisi oluşturması neticesinde; talep ortaya çıkarak, kapasitenin kullanımı artacak ve çıktının seviyesi yükselecektir. Tüm bu etkinin sonucunda ise sermaye kazancı oranında yatırımlar artarak ve ekonomik büyüme sağlanacaktır (Looney, 1994, s.46-47). Savunmaya yönelik yapılan harcamaların, ekonomik büyümeye etkisinin pozitif yönlü olduğunu savunan yaklaşım, Askeri Keynesçi Yaklaşım’dır. Bu yaklaşımda; mal ve hizmetlere ilişkin askeri talebin artması

neticesinde, kamu harcamalarında artış olacaktır. Kamu harcamalarındaki artış, çarpan etkisiyle tüketimi genele yayarak, mal ve hizmet üretimine yönelik istihdamı ortaya çıkaracaktır. Askeri harcamalar kapsamında yapılan Ar-Ge faaliyetleri ile mevcut teknolojiler de geliştirilerek yeni teknolojiler ortaya çıkartılır. Bu sayede askeri kurumların haricindeki sektörlerdeki üretimlerin artması sağlanır. Askeri Keynesçi Yaklaşımına göre, oluşan dışsallıklar ile ekonomi pozitif yönde etkilenmektedir (Esgin, 2010, s.32).

2.2.5.2. NeoKlasik İktisat açısından savunma harcamaları

NeoKlasik iktisat'ın varsayımlarından bir tanesi kaynak miktarlarını veri olarak ele almasıdır. İnsanların sahip olduğu üretim faktörlerine ilişkin miktarlar başlangıç miktarı olarak kabul edilir. Bu veriler ışığından hareketle, etkin kaynak dağılımına ait koşulların neler olabileceği üzerinde durulur. Tüketici olan bireyin en yüksek seviyede fayda elde etmesi, üreticinin ise karı en üst seviyede elde edebilecek şekilde varsayımdan yola çıkarak kaynak dağılımının nasıl olması gerektiğini incelemektedir (Adaçay, 2018, s. 261-262).

NeoKlasik iktisadi yaklaşım, savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini, negatif dışsallık kapsamında “talep yanlı” olarak açıklamaktadır. Savunmaya yönelik yatırım harcamalarının fazla yapılması durumunda; kıt kaynakların yatırımlara yönelmesi ve beşeri sermayeye yönelik birikimlerin oluşmasını engellemektedir. Yüksek büyüme potansiyeli olan projelerden uzaklaşarak, yüksek maliyetlere dönüşen harcamalar ortaya çıkmaktadır. Neticede savunma harcamaları, kamuya yönlenecek harcamaları düşürdüğü gibi özel sektör harcamalarının da düşmesine neden olmaktadır (Looney, 1994, s.36). Devlet, bütçesinden yapacağı fazla savunma harcamaları neticesinde, diğer hizmet alanlarında gerçekleştireceği yatırımlar için kaynakları azalmaktadır. Sağlık, eğitim gibi beşeri sermayeye yönelik yapılacak olan yatırımlar için kaynakların yetersiz kalması toplumsal sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Gözler, 2016, s.25).

2.2.5.3. Benoit hipotezi açısından savunma harcamaları

Benoit (1973-1978), 44 az gelişmiş ülke üzerinde 1950-1965 yıllarını kapsayan çalışmasında, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi teşvik ettiği sonucuna ulaşmıştır. Benoit hipotezi olarak adlandırılmaya başlayan çalışmayı destekleyici birçok araştırma ortaya çıkmıştır. Macnair vd. (1999), Brumm (1997) ve Murdoch, Pi ve Sandler

(1997) destekleyici araştırmalar arasındadır. Sandler ve Hartley (1995) araştırmalarında Benoit hipotezini arz ve talep yönlü olarak açıklamışlardır. Savunma harcamaları için yapılacak olan kamu altyapı yatırımları (baraj, otoyol, havalanı vb. ulaşım ağları) sayesinde ile özel sektörü yatırımların içine çekerek harekete geçirmesi arz yanlı, ulusal savunmadaki artışın ülkenin güvenilirliğini artıracakđ ve düşmanlarına karşı caydırıcı etki yaratması talep yönlü ele alınmaktadır (Lai, C. C., Shieh, J. Y., & Chang, W. Y. 2002, s.179-180).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SAVUNMA HARCAMALARININ MAKROEKONOMİK ETKİLERİ

Önceki açıklamalarda değinildiği gibi ülkelerin; gelişmişlik, dünya üzerinde buldukları jeopolitik konum, siyasi otoritenin politik tutumları gibi nedenler sonucu, savunmaya yönelik yapmış olduğu yatırım harcamaları, artış veya azalış göstermektedir. Çalışmanın bu bölümünde savunma harcamalarının ülke ekonomileri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri; enflasyon, istihdam, kaynak dağılımı, Ar-Ge çalışmaları, sanayileşme ve ödemeler dengesi başlıkları altında ele alınacaktır.

3.1. Enflasyon Üzerindeki Etkileri

Enflasyon, ülke ekonomisindeki fiyat genel düzeylerinin sürekli ve önemli yükselmeler göstermesi durumuna denir. Enflasyon hükümetler tarafından sermaye birikimi elde etmeye yönelik, bir politika aracı olarak kullanılabilir. Bu politikada sermaye birikimi üç aşamada gerçekleşir. Birinci aşamada; fiyatların hızla yükseltilmesi sonucu tüketim düşürülerek sermaye birikimi sağlanır. İkinci aşama; sermaye birikimi elde edilmesiyle enflasyon durdurulabilir. Fiyatların yükselmesi tasarruf eğilimi yüksek gelir guruplarını gönüllü tasarrufa yönlendirerek yatırımlarla eşit düzeye gelmesi sağlanır. Üçüncü aşamada ise; enflasyondan beslenen nesnel sermaye birikimlerinin fiilen üretime yönlendirilmesiyle ilave pazarlar ortaya çıkması neticesinde fiyatların düşmesidir (Han ve Kaya, 1999, s.88).

Savunma harcamaları ve enflasyon arasındaki ilişki, mal ve hizmetin temin edilme usulüne göre değişiklik göstermektedir. Bir ülkenin savunma harcamalarının teminine yönelik yerli üretime geçmesi; başlangıç dönemlerinde, kamu genel harcamalarında daha fazla artış gerçekleşmesine neden olmaktadır. Uzun dönemde ise; dışarıdan savunma harcamalarına ilişkin mal ve hizmet alınmayacağı için ülkeden döviz çıkışı engellenmekte ve ortaya çıkan kaynaklar ile yeni istihdam alanları oluşturulabilir. Döviz tasarrufu, özellikle gelişmekte olan ülkeler için gerçekleştirilecek olan tüm yatırımların ek finansmanında kullanılabilir gibi, teknolojik yatırımları da finanse edebilir. Ancak savunma harcamalarının finansmanında kullanılmaya devam edildiği takdirde artan cari açık sonucu, ekonomi olumsuz yönde etkilenerek enflasyonist durumlar ortaya çıkmaktadır (Gümüüşdaş, 2010, s. 101-102).

Savunma sanayine yönelik yapılan yatırımların enflasyonla ilişkisi, ülkenin ekonomik gücü ve harcamalarının nasıl finanse edildiğine bağlıdır. Finansman şekli,

ekonomi üzerindeki enflasyona etki edecek olan dereceyi belirler. Birinci finansman yöntemi vergi oranlarının artırılması sonucu savunma harcamalarının finanse edilmesi ve farklı harcama kalemlerinden tasarrufa gidilememesi halinde oluşabilecek bütçe açıkları, ilerleyen dönemlerde ekonomi üzerinde enflasyonist baskı oluşmasına sebep olabilmektedir. Ancak enflasyon ile savunma yatırımları arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı araştırmalara göre, iki değişken arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır (Kaya, 2006, s.108).

Savunma sanayii ileri teknolojiye dayalı yatırımların yoğun olduğu bir sanayi kolu olduğu için gelişmekte olan ülkelerin bütçelerinde açık vermesine neden olmaktadır. Bu ülkeler, savunma sistemlerine yönelik kaynak elde etme konusunda daha çok vergi gelirlerini artırma yolunu tercih etmektedir. Vergi artışları ekonomi üzerindeki enflasyonist baskıları da beraberinde getirmekte ve süreci hızlandırmaktadır (Türk, 2007, s.44-45).

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, savunma sistemlerine ilişkin yapmış oldukları harcamaların, enflasyon üzerindeki etkisini belirlemektedir. Ülkenin ekonomisi güçlü ise ithalat yolu ile elde ettiği savunma sistemleri, enflasyonu artırmaya yönelik etkiler ortaya çıkarmasını önlemektedir. Ancak ülke ekonomisi savunma sistemlerine yönelik yapmış olduğu dış alımların ödenmesinde zorluklar yaşıyorsa ve diğer sektörlerdeki kaynakları kullanıyorsa, ekonomideki denge bozularak enflasyonun ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Canbay, 2010, s.147).

Savunma harcamalarının bir kısmıyla bu alanda çalışan insanlara ve silahlı kuvvetlerde görev yapan personele ücret ödemeleri yapılmaktadır. Bu harcamalar sonucunda; sivil sektörün ihtiyaç duyduğu mallarda herhangi bir artış sağlamadığı gibi bir kısım tüketim de ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra savunmaya yönelik olarak yapılan yatırım harcamaları ve üretilen ara ürünlerin askeri alanda kullanılması neticesinde, ekonomideki toplam talepte artışlar meydana getirmektedir. Ancak belirtilen iki durumda da sivil sektörün ihtiyacı olan malların üretimine katkı yapılmamaktadır. Üstelik savunma alanında yapılan bu harcamalar; sivil alana yapılacak olan yatırımlar ve üretilecek ürünlere ait ayrılabilir kaynakları erittiği için ekonomide enflasyonist bir ortam oluşturabilmektedir. Enflasyonist baskıyı azaltmak için hükümetlerin izlemiş olduğu politikalar da önemlidir. Hükümetin ilave savunma harcamalarını finanse etmek için; tasarrufa giderek ve yeni vergiler getirmek yerine, bütçe açıkları ve kamu borçlanma

araçlarını kullanması, ekonomide yine enflasyonist bir baskıların meydana gelmesine neden olmaktadır (Şimşek, 1994, s.335).

Ülkelerin yatırım harcamaları yaparken kullanmış olduğu kaynaklar, ekonomik gücü ve gelişmişlik düzeyi enflasyonun değişkenlik göstermesine neden olmaktadır. Vergilerin artırılması, ithalat, sektörler arası finansman gibi uygulamalar enflasyonun artmasına neden olabilmektedir.

3.2. İstihdam Üzerindeki Etkileri

Savunma sanayi doğrudan istihdam olanakları konusunda; yüksek teknoloji ve nitelikli iş gücünü kapsayan bir sektör olsa da yan sanayi dallarının gelişmesini sağlayarak istihdam düzeyini artıran bir etki ortaya çıkarmaktadır (Tübitak, 1998, s.31).

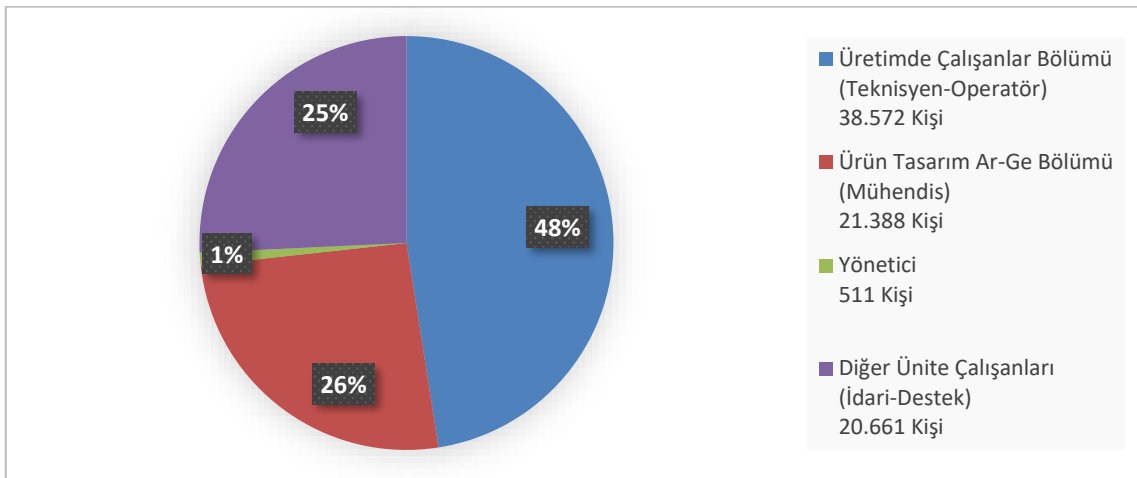
Savunma sanayi alanında üretilen ürünlerin; yüksek teknoloji ve nitelikli iş gücü isteyen bir yapıya sahip olmalarından dolayı, emek yoğunluğu yerine daha çok sermaye yoğunluğu gerektiren üretim yapılması durumu ortaya çıkmaktadır. Yüksek teknolojiye dayalı üretimi yapılan ürünlerde emeğe yönelik işlemlerin azlığı söz konusu olmaktadır. Ancak üretilen ürünlerin çeşitliliğine göre emek ihtiyacı oranlarında farklılıklar görülmektedir (Canbay, 2010 s.142).

Savunmaya yönelik yatırım harcamalarının gerçekleştiği alan olan havacılık sanayinde; yüksek teknoloji ve bilimsel çalışmalar, bu alanın temelini oluşturmaktadır. Yapılacak yatırımlarda maliyetlerin yüksekliği ön plana çıksa da, yan sanayi kuruluşlarını harekete geçirmesi bakımından önem taşımaktadır. Ülke ekonomilerine yüksek getiri sağlayan uçak sanayileri aynı zamanda nitelikli iş gücüne yönelik istihdam yaratmaktadır. Uçak sanayi alanında aerodinamik teknolojilerle üretilmesi gereken ürünler, elektronik ve makine mühendislikleri alanında istihdam olanaklarının artmasını sağlamaktadır (Özlü, 2006, s.56).

Savunma sanayi yatırımlarının, istihdama yönelik etkilerine dair birçok araştırma yapılmıştır. Szymanski (1973, s.1-14), savunmaya yönelik yatırım harcamalarının istihdam üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu, bunun yanı sıra savunma haricindeki harcama ve yatırımların büyümeye etkisinin daha da olumlu etki ettiğini belirtmiştir. Chester'in (1978, s. 293-295), 1960-1970 dönemlerini ele aldığı araştırmasında, Almanya ve Japonya'da az seviyede yapılan savunma harcamalarının işsizlikte azalmalar meydana getirdiği, ABD ve İngiltere'de ise yapılan savunma harcamalarının işsizlik oranlarını yükselttiğini ortaya çıkarmıştır. Çelik (1999, s.94), tarafından Türkiye'nin 1980-1995

yıllarını esas alarak yaptığı araştırmaya göre; savunma harcamaları ve işsizliğe yönelik basit regresyon sonucunda ilişkinin ters yönlü olduğu ortaya çıkmıştır. Savunma harcamalarında yapılacak bir artışın; istihdamı artırıcı etkisinin, sanılanın aksine yüksek oranlı olmadığını savunmuştur. Okur (1992, s.80), tarafından yapılan araştırmada ise, savunmayı meydana getiren deniz, kara ve hava kuvvetlerine ait fabrikalarda sivil personelin çalışmasına yönelik istihdam alanları oluşturulması sayesinde, işsizliği azalması yönünde olumlu etkilerin olduğunu belirtmiştir.

Türkiye’de 2022 yılı itibariyle, savunma sanayi alanındaki istihdam sayıları Şekil 3.1’de gösterilmektedir⁴.

Şekil 3.1. 2022 Yılı Türkiye'nin Savunma Sanayisinde Çalışan Kişi Sayısı ve Yüzdeler Dilimleri.

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçıları Derneği (SASAD) tarafından, 2022 yılı itibariyle yayınlanan performans raporu verilerine göre, savunma sanayi alanındaki çalışan sayısı 81.132 kişidir. Bu sayının; %48'i (38.572 kişi) üretim, %26'sı (21.388 kişi) ürün/teknoloji geliştirme, %25'i (20.661 kişi) idari ve destek, %1'i (511 kişi) ise yönetici pozisyonlarında çalışmaktadır. 2021 yılında ise savunma sanayinde çalışan kişi sayısı toplam 75.660 kişidir⁵. SASAD, savunma sanayiinde çalışan kişi sayılarını belirlerken; 2018 yılı performans raporu başlangıç olmak üzere, Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü ve Türk Hava Yolları Teknik Anonim Şirketine istihdam edilen, çalışan sayılarını da raporuna eklemiştir⁶.

İstihdama yönelik veriler dikkate alındığında; ürün ve teknoloji geliştirme alanlarındaki nitelikli iş gücü ve bir önceki yıla göre çalışan sayısındaki artışlar, savunma

⁴<https://www.sasad.org.tr/sasad-sektor-performans-raporu-2022> (Erişim Tarihi: 13.07.2023).

⁵<https://www.sasad.org.tr/sasad-sektor-performans-raporu-2021>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).

⁶<https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Performans-Raporu-2018.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.04.2022).

sanayine yapılan yatırımların devam etmekte olduğunu göstermektedir. Savunma sanayine yapılacak ulusal yatırımlar neticesinde; üretim aşamasına geçilmesi istihdamı olumlu yönde etkileyip, ortaya çıkan ürünlerinin ihraç edilmesi beklenmektedir. Aksi durumda, savunma sanayi ürünlerinin teminine yönelik yapılan ithalat ve dışarıdan iş gücü temin yoluna gidilmesi halinde istihdam olumsuz yönde etkilemektedir (Dabağır, 2005, s.37).

3.3. Kaynak Dağılımı Üzerindeki Etkileri

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin büyüme ve kalkınmasındaki en temel sorunların başında kaynak dağılımı gelmektedir. Ülkelerin sahip olduğu kaynaklar; emek, sermaye, doğal kaynaklar, girişimci yeteneği ve özellikle az gelişmiş ülkeler için döviz stokudur. Eldeki kısıt kaynaklarını üretim ve hasılayı maksimize edecek şekilde kullanmasına optimal kaynak dağılımı denilmektedir (Han ve Kaya, 1999, s.199-201). Ülkeler, her alanda olduğu gibi savunma sanayii alanında yapacakları yatırımlarda, kaynak dağılımını gerçekleştirirken, optimal dağılım yapmak zorundadır.

Ülkelerin elinde bulundurduğu kaynakları, sektörler arası dağıtım yaparken dengeli veya dengesiz kalkınma modellerinden hangisini uygulayacağına karar vermelidir. Dengeli kalkınma ile kısıt kaynakların sektörler arası uyumu sağlamak amacıyla bir plan dâhilinde hareket edilir. Dengesiz kalkınma modelinde ise, tüm sektörlerle kaynak aktarımı yapılması halinde ekonomik gelişmenin sağlanamayacağını, bu durumda da belli alanlara daha fazla kaynak aktarımının yapılarak ekonomik gelişmeyi hızlandırmayı amaçlanır. Her iki durumda da kaynak dağılımı önem arz etmektedir.

Savunma sanayine yapılacak olan yatırımlar, dışlama etkisi ile diğer yatırımların uyarılmasını sağlamaktadır. Ülkede atıl halde kaynak bulunması durumunda, diğer yatırımlarla birlikte harekete geçerek, askeri ve endüstri alanlarında etkin bir talep ortaya çıkarılmaktadır. Yatırımlar ile diğer sanayi sektörleri arasında iç talep oluşması ülke ekonomisinin kalkınmasını olumlu yönde etkilemektedir (Karakuş, 2006, s.55).

Gelişmiş ülkelere göre kaynak yetersizliği çeken gelişmekte olan ülkeler, kendi savunma sanayilerini oluşturmaya yönelik yapacakları akılcı planlama ve yatırımlarla, mevcut kaynakları en uygun seviyede kullanılmayı amaçlanmaktadır. Ancak, yapılacak olan yatırımların ekonomiye dönüşünün olumlu olabilmesi için, ülkedeki diğer yatırımlarında gözden geçirilerek öncelik sıralamasının belirlenmesi gerekir. Planlama ve yatırım önceliği sıralamasının uyum göstermemesi halinde, kaynak verimliliği yüksek seviyede kullanılamayacaktır. Bu durum diğer sanayi alanları ile savunma sanayinin bir

bütünlük arz etme imkânı asgari seviyede bırakmaktadır. Tüm bu olumsuzluklar, savunma sanayindeki gelişimi engelleyerek ekonomik kalkınmayı yavaşlatmaktadır (Şimşek, 1989, s.188-189).

Savunma harcamaları için ayrılan kaynaklar, birçok ülkede kamu harcamaları ve GSMH'nın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kaynakların bu yönde kullanılması, ekonominin kalkınmasına yönelik alternatif yatırımlara aktarılmasını engellemektedir. Savunmaya yönelik yatırım harcamalarına, ekonomik gelişmeyi yavaşlatma pahasına öncelik verilmesi, ülke bağımsızlığı ve savunmasının vazgeçilemeyecek bir hizmet alanı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu durum Adam Smith'in "Savunma zenginlikten önemlidir." görüşünü destekler niteliktedir (Seyidoğlu, 1993, akt. Giray, 2004, s.189).

Savunma hizmetine yönelik yapılan yatırım harcamaları, bir ülkenin kalkınması için farklı alanlara yönlendirilebilecek kaynakların tüketilmesi şeklinde değerlendirilmektedir. Tüketilen kaynakların yüksek tutarlar içermesi ekonomik göstergelerde dikkat çekmektedir. Bunun yerine, diğer sanayi kollarına yönelik fabrikaların kurularak istihdam imkânları yaratılması, insanların gelir düzeylerinin artışına yönelik yatırımların gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Türk, 2007, s.45).

3.4. Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) Üzerindeki Etkileri

Savunma sanayi yatırımlarının, Ar-Ge ve teknolojik gelişmelere etkisi direkt ve indirekt olmak üzere çift yönlüdür. Direkt etki; savunma sanayisini kendi imkânları ile geliştirmiş oldukları Ar-Ge kullanımı ile yapan ülkeler, ileri teknolojiden faydalandıkları için sermaye ülke içerisinde kalmaktadır. Dolaylı etkisi ise; geliştirdikleri ileri teknolojileri, farklı sanayi alanlarına kaydırarak, bilimsel araştırmalarında etkisiyle bu alanlarda rekabet oluşumu desteklenmektedir. Her iki durumda da ülke ekonomisine olumlu katkı sağlanmaktadır (Yokuş, 2016, s.87).

Savunma sanayine yönelik yapılan Ar-Ge harcamaları sayesinde; teknolojik gelişmelerde ilerlemeler sağlanmaktadır. İleri teknoloji alanında elde edilen bilgi ve tecrübeler özel sektörlere aktarılmaktadır (Biol, 2010, s.84).

Savunma sanayi ileri teknoloji yatırımları isteyen, aynı zamanda teknoloji üretimi de gerçekleştiren bir sektördür. Silah sistemleri gibi savunma sanayi ürünlerinin tasarlanmasında ileri teknoloji yoğun olarak kullanılmaktadır. Teknolojinin bu denli yoğun kullanıldığı bir sektör olan savunma sanayine yatırımların yapılması kaçınılmazdır. Bu yatırım harcamaları, Ar-Ge çalışmalarıyla desteklendiği takdirde, ileri

teknoloji ve savunma sanayinde yerliliğe olanak sağlanır (Karakuş, 2006, s.59).

Ar-Ge çalışma ve yatırımlarına önem veren ülkeler; savunmaya sanayine yönelik ürettiği ürünleri, diğer ülkelere satarak, hem döviz girişi sağlamakta hem de ileri teknoloji yatırımları için kendisine kaynak yaratmaktadır. Ar-Ge alanında yatırımlarını az seviyede tutan ülkelerin ise savunma sanayinde ithalata bağımlı olmasından dolayı ekonomileri olumsuz yönde etkilenmektedir (Kaya, 2006, s.114).

Ülkelerin Ar-Ge yatırımlarını teşvik etmek için almış olduğu kararlar, ekonomik gelişimin önemli göstergelerindedir. Teknoloji ihtiyacını daha çok ithalat üzerine kuran ülkeler de Ar-Ge yatırımlarının seviyesi düşüktür. Türkiye'ye son dönemlerde ithal edilen teknolojik ürünler konusunda; döviz kaynaklı fiyat artışlarının olması, ithali sağlanan ürünlerde sorunlar ortaya çıkması, Ar-Ge ve yenilikçi fikirlerin ön planda olduğu bir piyasaya yönelme eğilimi ortaya çıkarmıştır. Belirtilen olumsuz durumlar, firmaların Ar-Ge faaliyetlerini artırmalarına ve üniversiteler ile işbirliği yapmaya yönlendirmiştir. Hükümet, firmaları Ar-Ge yatırımlarına teşvik yaratmak amacıyla, finansal destek, vergi muafiyeti ve bürokrasiyi azaltma yoluna gitmiştir. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB), Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) ve Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV) gibi kurumlar Ar-Ge faaliyetlerini teşvik amaçlı; vergi muafiyetleri, eğitim, danışmanlık ve mali açıdan proje desteği sağlamaktadır (Yıldırım ve Kaya, 2019, s.795).

Ar-Ge çalışmalarının savunma sanayinin gelişimine katkı ve hız kazandırdığı düşünüldüğünde; mevcut ve atıl kaynakların verimliliği artmaktadır. Var olan teknoloji sürekli geliştirilerek, üretilen ürünlerin uluslararası standartlara sahip olması sağlanır. Uluslararası düzeyde rekabet düzeyine getirilen ürünlerin artırılması, ihracat sektöründeki potansiyel istihdamı artıracaktır (Çınar, 2002, s.59).

3.5. Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri

Ödemeler Bilançosu, ülkenin, diğer ülkeler ile arasındaki ekonomik ilişkileri gösteren hesap tablosudur (Yıldırım, 2019, s.73-74). Ödemeler Bilançosu üzerinde kısa ve uzun dönemler dikkate alındığında; savunma sanayine yönelik yapılacak olan yatırımlar, farklı sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Kısa dönemde; kurulacak olan tesislerin üretim aşamasına geçilmesi zaman alacağı için ekonomi olumsuz yönde etkilenir. Uzun dönemde ise üretime yönelik tam kapasite kullanımı gerçekleşmeye başladığı için mevcut cari açığın azalmasına olumlu katkı yapar. Belirtilen iki durumunda

ülkelerin ekonomik yapılarını etkileme derecesi, gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Gelişmiş olan ülkelerin savunma sanayine yönelik yapmış olduğu yatırımların, ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etkisi kısa dönemde az hissedilirken, gelişmekte olan ülkelere ise ekonomik olarak daha fazla baskı hissedilmektedir (Canbay, 2010, s.145). Ayrıca silah sistemleri, gelişen teknoloji ile beraber sürekli olarak bir yenilik ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Güvenlik algısı ülkeler için önemli bir kıstas olarak değerlendirilmekle beraber, silah üretimini kendi imkânları ile gerçekleştiremeyen ülkeler, ithalat ile ihtiyaçlarını karşılama yoluna giderler. Yüksek teknoloji ve yüksek maliyetler içeren silah sistemlerine yapılan yatırımlar ödemeler dengesinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Gümüşdaş, 2010, s.95).

Gelişmekte olan ülkeler, savunma sanayi yatırımlarındaki ithalatı azaltıp döviz çıkışına engel olabilmek için "Offset" uygulamalarına başvurmuşlardır. Offset, kamu kurum ve kuruluşları tarafından açılan uluslararası ihalelerin sonucunda, ülkeden döviz çıkışını telafi etmek ve ihracat potansiyelini yükseltmek amacıyla, ihaleyi kazanan yabancı firmaya verilen ek taahhütlere denir. İhaleyi kazanan firmaya; ihaleyi açan ülkeden yapılacak olan ihracat, yabancı sermaye ve ortak yatırımlar, teknoloji transferi, lisans ve know-how (ticari sır) transferleri, nitelikli iş gücü yaratmak amacıyla yapılacak olan yurt içi ve yurt dışı eğitim imkânları, Ar-Ge çalışmaları ve döviz kazandırıcı işlemler gibi ek taahhütler verilir. Bu sayede, ödemeler dengesi üzerinde oluşabilecek cari açığı azaltma veya tamamen giderilmesi amaçlanmaktadır. Offset uygulamasına örnek olarak; 2002 yılında Türk Hava Kuvvetleri'nin ihtiyaçları doğrultusunda, Savunma Sanayi Müsteşarlığı tarafından, ABD'li Boeing firmasından 4 adet Havadan Erken İhbar Kontrol Uçağı (AWACS) satın alınması kapsamında yürütülen projede, firmanın 570 milyon \$ değerinde offset taahhüdünde bulunması verilebilir⁷.

Kısaca savunma harcamaları uzun dönemde siyasi, politik ve askeri güç kazandırmanın yanısıra ülke ekonomisinde gerek altyapı, gerekse kurumsal yapıyı güçlendirecek etkiler yaratmaktadır. Diğer yatırımlarda da olduğu gibi, sermaye-yoğun üretim tipi nedeniyle bir yandan ülkenin döviz getirici faaliyetlerini artırırken, diğer yandan teknolojisine de katkı sağlamaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için yaygın olan cari açık sorununa çözüm getirebilmektedir.

⁷[https://www.oaib.org.tr/tr/bilgi-merkezi-sikca-sorulan-sorular-offset-uygulamaları-hakkında-bilgi-verebilirmissiniz.html#:~:text=Offset%20kamu%20kurum%20ve%20kurulu%C5%9Flar%C4%B1,ihale%20anla%C5%9Fmas%C4%B1na%20ek%20olarak%20verilen,\(Erişim Tarihi: 21.03.2022\).](https://www.oaib.org.tr/tr/bilgi-merkezi-sikca-sorulan-sorular-offset-uygulamaları-hakkında-bilgi-verebilirmissiniz.html#:~:text=Offset%20kamu%20kurum%20ve%20kurulu%C5%9Flar%C4%B1,ihale%20anla%C5%9Fmas%C4%B1na%20ek%20olarak%20verilen,(Erişim Tarihi: 21.03.2022).)

3.6. Sanayileşme Üzerindeki Etkileri

Savunma sanayine yönelik yapılan yatırım harcamaları, sanayileşme ve teknoloji alanında ilerleme açısından olumlu katkılar sağlamaktadır. Bu harcamalar sayesinde; ülkedeki sanayileşmenin alt yapısı oluşturulmakta ve imalat sanayine yönelik üretimi artırmaktadır (Kaya, 2006, s.114). Daha detaylı ifade edilecek olursa, savunma sanayi yatırımları pozitif dışsallık kapsamında; ülke sanayisinin gelişmesi, silah sistemlerine ait yedek parça üretimlerinin sağlanması, yan sanayinin gelişmesi, işletmelerin üretime yönelik ortaklıklar kurarak gelişmeleri, kalifiyeli iş gücü ortamı oluşturulması gibi olumlu katkıları beraberinde getirmektedir (Gürsoy, 2019, s.26).

Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri incelendiğinde, sanayilerine verdikleri önem göze çarpmaktadır. Gelişmiş ülkelerin büyük bir kısmı silah ve savunma sistemleri üreticisi konumunda yer almaktadır. Gelişmiş ülkelere örnek olarak Japonya'nın, I. Dünya Savaşı sonrasında savunma sanayi alanında yapmış olduğu yatırımlar verilebilir. "Zengin millet-güçlü asker ve sanayiye geliştir, şirketleri destekle" ilkesini benimseyerek yapmış olduğu yatırımlar sayesinde gelişmiş Batı ülkelerinin seviyesine ulaşmışlardır. Japonya'nın gelişmiş ülke seviyesine gelmesi, savunma sanayisine vermiş olduğu önemden kaynaklanmaktadır (Derya, 2015, s.105).

Savunma sanayiinin kurularak geliştirilmesindeki ana hedef, askeri ve siyasi politikalar olmakla birlikte, aynı zamanda Türkiye'deki diğer sanayi sektörlerini de etkileyerek tüm sanayi alanlarını kapsayacak şekilde gelişim sağlamaktır. Ancak savunma sanayi yatırımlarının ülkeye ekonomik anlamda olumlu-olumsuz etkileri de vardır. Üretilen ürünlerin pazar imkânlarının sağlanamaması halinde kaynak israfı ortaya çıkar. Bu sektörde çalışan kişilerin kalifiyeli iş gücüne sahip olması nedeniyle diğer sanayi sektörlerinde kullanılması sınırlı seviyede gerçekleşir. İleri teknoloji gerektiren bir sektör olduğu içinde Ar-Ge yatırımlarına dönük harcamaların devamlı olarak yapılması gerekmektedir. Bu durumda, kaynakların diğer sanayi sektörlerine aktarımını engellemektedir (Çınar, 2002, s.57).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SAVUNMA HARCAMALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE KAYNAKLARI

Bu bölümde, Dünya ve Türkiye’de gerçekleşen savunma harcamaları iki kısım halinde ele alınacaktır. Birinci kısım olan Dünyada gerçekleşen savunma harcamalarına, II. Dünya Savaşı ve sonrası, dönemler halinde yer verilecektir. İkinci kısımda ise, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan 2021 yılına kadar olan dönemde yapılan savunma harcamaları ele alınacaktır.

4.1. Dünyada Savunma Harcamalarının Gelişimi

Savunma sanayii alanında gelişmiş ve geride kalmış ülkeler arasındaki farkı tespit edebilmek için, geçmişte küresel etkiler yaratan olayları incelemek gerekir. Bu nedenle, dünyada gerçekleşen savunmaya yönelik yatırım harcamalarının artış ve azalışlarına ilişkin; II. Dünya Savaşı yılları, Soğuk Savaş Dönemi, 11 Eylül 2001 terör saldırısı ele alınacak olup, sonrasında ise 2010-2021 yıllarını kapsayacak şekilde savunma harcamaları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ülkelerin yapmış olduğu harcamalara ilişkin veriler, Stockholm Uluslararası Barış Enstitüsünün (SIPRI) Askeri Harcama Veri tabanı bölümünden alınmıştır. SIPRI verilerinin kullanılma nedenleri; Dünya Bankası’nın bu verileri kendi veri tabanında kullanması, kuruluşun uluslararası bağımsız bir enstitü niteliğinde olması ve 1949 yılı sonrası ülke ve kıtaların savunma harcamalarını, yıl ve kişi başına düşen askeri harcama bazında ulaşım imkânı sağlamasından kaynaklanmaktadır.

4.1.1. (1939-1945) II. Dünya Savaşı dönemi savunma harcamaları

Dünya tarihinin en kanlı savaşlarının başında gelen II. Dünya Savaşı 60 milyondan fazla insanın ölümü ile sonuçlanmıştır. I. Dünya Savaşı’nın kaybeden ülkeleri arasında yer alan Almanya, imzalamış olduğu Versay Barış Antlaşmasının ağır hükümleri nedeniyle ekonomik olarak tükenme noktasına getirilmiştir. Adolf HİTLER’in Almanya’nın başına geçmesi sonrasında, gerçekleştirilmiş olan savunma yatırımlarıyla Avrupa kıtasında tekrar güç kazanmıştır. Versay Barış Antlaşmasına karşı duruş sergilemeye başlayan Almanya, 1 Eylül 1939’da Polonya’yı işgal etmiş ve iki yıl içerisinde tüm Avrupa kıtasında hüküm sürmeye başlamıştır. İngiltere ve Fransa bu durum karşısında

Almanya'ya savaş ilan etmişlerdir⁸. 22 Haziran 1941 tarihine gelindiğinde ise Almanya bu sefer de SSCB'yi (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) işgal etmeye başlamıştır. Sürecin ilerleyen aşamalarında Almanya ile müttefik olacak Japonya ile ABD arasında savaş başlamıştır. 08 Mayıs 1945 yılında Almanya, 14 Ağustos 1945 yılında ise Japonya'nın teslim olmaları ile II. Dünya Savaşı sona ermiştir⁹.

II. Dünya Savaşının başlaması ile birlikte ülkeler ekonomilerini savaş şartlarına göre düzenlemeye başlamışlardır. İngiltere, kaynakların tamamına yakınına savaş için ayırmıştır. Silah, cephane, savaş sırasında gerekebilecek askeri donanımaya yönelik malzemelerin imalatını gerçekleştirmek için fabrikalarda çoğunluğu kadın olan işçiler çalışmıştır. SSCB gibi merkezi planlama sistemine tabi olan ülkeler de silah sistemlerine yönelik fabrikalarını büyütmüşlerdir. Ayrıca ABD'de savaş ekonomisine geçen ülkelerin başında gelmektedir. ABD, 1940-1942 yılları arası; 275 bin uçak, 65 milyon tonluk gemi, 634 bin araç ve 90 bin tank üretimi gerçekleştirmiş olup, aynı zamanda 11 milyon insanı silah altına almıştır. ABD tüm müttefik ülkelere kendi üretimi olan savaş malzemelerini göndererek, kısa zaman dilimi içerisinde savunma sanayiden hem gelir elde etmiş hem de ekonomik ve politik gelişimini sürdürmüştür. Diğer taraftan Almanya, Silahlanma ve Savaş Ekonomileri Bakanlığı kurmuş ve savaş malzemeleri üretiminin 1942-1944 yılları arasında üç katına çıkarmıştır. Japonya ise 1937-1944 arasında savaş malzemeleri üretimini %44'lük bir artış yapmasına rağmen diğer ülkelerin gerisinde kalmıştır (Tarih, 2004'ten akt. Canbay, 2010, s.70-71).

ABD, SSCB ve Almanya'nın II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber savunma harcamalarına ayırdıkları paylara ilişkin GSMH/Savunma Harcamaları oranı Tablo 4.1'de sunulmaktadır.

Tablo 4.1. 1940-1945 Yılları Arası Savunma Harcamalarının/GSMH Oranı (Milyar\$)

YIL	ABD			SSCB			ALMANYA		
	GSMH	SH	%'si	GSMH	SH	%'si	GSMH	SH	%'si
1940	106	2	%2	87	10	%11	53	19	%36
1941	115	10	%10	80	15	%19	54	25	%46
1942	129	31	%24	57	21	%36	56	32	%57
1943	142	56	%39	63	24	%38	61	40	%66
1944	152	65	%42	76	27	%36	61	40	%66
1945	145	54	%37						

Kaynak: Tarih, 2007'den akt. Canbay, 2010, s.71.

⁸<https://encyclopedia.usmmm.org/content/tr/article/world-war-ii-key-dates> (Erişim Tarihi: 18.05.2022).

⁹<https://www.milliyet.com.tr/molatik/tarih/kore-savasi-nedenleri-nedir-kore-savasina-turkiye-neden-katildi-78851>, (Erişim Tarihi: 02.06.2022).

ABD, 1940 yılı itibariyle GSMH'sının yaklaşık %2'si oranında 2 milyar\$ savunma harcaması yapmakta iken, en yüksek harcama oranına 1944 yılında, GSMH'sının yaklaşık %42 seviyesi olan 65 milyar\$ harcama yapmıştır. SSCB, 1940 yılında GSMH'nın yaklaşık %11 oranı olan 10 milyar\$ savunma harcaması yaparken, en yüksek harcama oranına 1943 yılında, GSMH'sının yaklaşık %38 seviyesi olan 24 milyar \$ harcama yapmıştır. Almanya ise 1940 yılında GSMH'nın yaklaşık %36 oranında 19 milyar\$ savunma harcaması yapmakta iken, en yüksek harcama oranına 1944 yılında, yaklaşık %66 seviyesi olan 40 milyar \$ harcama yapmıştır.

4.1.2. (1947-1999) Soğuk Savaş ve sonrası savunma harcamaları

II. Dünya Savaşının 02 Eylül 1945'te bitimiyle birlikte savaşın kazananları arasında yer alan ABD ve SSCB arasında güven ilişkileri kaybolmaya başlamış, dünya ülkeleri, kapitalizm ve sosyalizm şeklinde bloklaşma sürecine girmiştir.

Soğuk Savaş dönemi, ABD ve SSCB arasında 1947'den 1991'e kadar süren iki ülke arasındaki güç mücadelesidir. Dünya'da ABD destekli kapitalist Batı Bloku, SSCB destekli komünist Doğu Bloku oluşumu başlamıştır. Bloklar arasında; ekonomi, silahlanma, ideoloji ve askeri açıdan bir yarış başlamıştır. Batı Blokunda ABD, Truman doktrini, Marshall yardımları ve NATO kurulumu ile ülkeleri kendi tarafına çekme yoluna başvurmuştur. 1949 yılında kurulan NATO'ya katılan devletler; ABD, İngiltere, Kanada, Fransa, Norveç, Portekiz, İtalya, Hollanda, Lüksemburg, Danimarka, Belçika ve İzlanda'dır. Doğu Blok'unda SSCB ise, bu yardım ve oluşumlara karşılık olarak 14 Mayıs 1955'te Varşova Paktı ile cevap vermiştir. SSCB öncülüğünde Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Polonya, Romanya ülkelerini kapsayan Varşova Paktı; ülkeler arasındaki askeri, ekonomik, siyasi açıdan yardımlaşma, işbirliğini sağlamaya yönelik kurulmuştur (Özhazinedar, 2009, s.151).

ABD ve SSCB arasındaki kutuplaşma dünyanın farklı bölgelerinde savaşların yaşanmasına neden olmuştur. SSCB ve Çin'in desteğini alan Kuzey Kore, 25 Haziran 1950 yılında ABD'nin desteklemiş olduğu Güney Kore'ye ile savaşmıştır. Üç yıl süren savaş 27 Temmuz 1953'te imzalanan ateşkes ile son bulmuştur. Kendi ülkelerinde olmasa dahi ABD ve SSCB farklı ülke topraklarında karşı karşıya gelmişlerdir¹⁰.

Soğuk Savaş dönemi aralığında ABD ve SSCB, Küba krizi ile bir kez daha karşı

¹⁰<https://www.milliyet.com.tr/molatik/tarih/kore-savasi-nedenleri-nedir-kore-savasina-turkiye-neden-katildi-78851>, (Erişim Tarihi: 02.06.2022).

karşıya gelmişlerdir. 1953-1959 yılları arasında Küba'nın kendi içerisinde yaşadığı yönetsel krizden galip çıkan Fidel Castro ve yönetimi, ekonomik, siyasi ve askeri destek kazanmak amacıyla SSCB'ye yakınlaşmıştır. SSCB'ye şeker ihracatı yapmaya başlayan Küba, karşılığında askeri teçhizat desteği almıştır. Fidel Castro, 1961 yılı Mayıs ayında Küba'da yaşanan devrimi "sosyalist" bir adım olarak nitelendirmesiyle ABD'nin tepkisini çekmeye başlamıştır. 1962 yılına gelindiğinde Küba ve SSCB arasında devam eden savunma sistemlerine yönelik teçhizat (nükleer başlıklı füze, silah vb.) sevkiyatı karşısında ABD, Türkiye ve İtalya'ya IRBM (Orta Menzilli Balistik Füze) yerleştirmiştir. Soğuk Savaş yerini Sıcak Savaş'a bırakmak üzere iken ABD ve SSCB arasında yapılan görüşmeler sonucu ve 27 Ekim 1962 tarihinde alınan kararlar neticesinde uzlaşma sağlanmıştır. Bu uzlaşma göre, Küba ve Türkiye'de bulunan füzeler sökülmüş karşılığında ise ABD, Küba'yı işgal etmeme garantisi vermiştir. Bu durum tüm dünyada SSCB ve Küba'nın, ABD'ye karşı kazanmış olduğu bir zafer olarak nitelendirilmiştir (Okşas, 2009, s.15-18).

Bloklaşma ve silahlanma yarışını sürdüren ABD ve SSCB, Kuzey ve Güney Vietnam arası savaşta da karşı karşıya gelmişlerdir. 1954 yılında başlayıp 1973 yılına kadar süren savaşta; ABD ordusunun Güney Vietnam'daki asker sayısı 1500 kişi ile başlamış, 1969 yılında en yüksek sayı olan 543.000 ulaşmıştır. Kuzey Vietnam'a ise SSCB ve Çin tarafından savaşın başlangıcından itibaren devamlı olarak silah ve teçhizat desteği sürmüştür. SSCB'nin baskısı ile Kuzey Vietnam, ABD'nin Güney Vietnam'dan askeri birliklerini çekmesi şartı ile ateşkese imza atmıştır. 1973 yılına gelindiğinde ABD kara birliklerini Güney Vietnam'dan tamamen çekmiştir. ABD ve Vietnam arasındaki uzun süren savaşın sona SSCB'nin dağılmasıyla 1992 yılında resmi ilişkiler başlamıştır (Okşas, 2009, s.19-22).

ABD ve SSCB, İsrail-Arap savaşları sebebiyle de karşı karşıya gelmişlerdir. 1967 ve 1973 yıllarında İsrail'e karşı birlik olarak Mısır, Suriye ve Ürdün arasında geçen savaşlar esnasında; ABD İsrail tarafında, SSCB ise Arap ülkelerini desteklemiştir.

Soğuk Savaş döneminde ABD ve SSCB arasında, stratejik silahların sınırlandırılması konusunda antlaşmalar yapılmıştır. Bu antlaşmaların yapılmak istenmesindeki önemli nedenlerden başında, iki ülke arasında güç yarışına dönmüş olan askeri harcamaların azaltılması gelmektedir. Nükleer silahların kontrolünü kapsayan Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (SALT I) antlaşmasının ilki 26 Mayıs

1972 tarihinde Moskova’da imzalanmıştır. Antlaşmada balistik füzelerin ve füzesavar sistemlerinin sayısı ve kullanımına ilişkin detayları kapsamaktadır. Bu antlaşmanın devamında iki ülke arasında SALT II antlaşması 18 Haziran 1979 tarihinde Viyana’da imzalanmıştır. Bu antlaşma da içerik olarak; iki ülkenin sahip olduğu ağır bombardıman uçakları ve balistik füzelerin detaylarına ilişkin bilgiler aktarılmış ve bir miktar sınırlandırma getirilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu antlaşma ABD kamuoyunda tepki ile karşılanmış ve SSCB 1979 Aralık ayında Afganistan’ı işgal etmesi sonrasında ABD kongresi tarafından antlaşma imzalanmamıştır.

1947 yılında başlayan Soğuk Savaş dönemi, 1985 yılında SSCB yöneten Sovyetler Birliği Komünist Parti Genel Sekreterliğine getirilen Mihail Gorbaçov’un gelmesi ile bitiş sürecine girmiştir. Gorbaçov, SSCB’nin yapmış olduğu askeri harcamaların devlet bütçesinin %16’sına değil %40’ını oluşturduğunu ve ekonomik sürdürülebilirliğinin olmadığını tespit etmiştir. 1985’te Cenevre’de ABD Başkanı REAGEN ve GORBAÇOV arasındaki görüşmelerde, nükleer silahların kaldırılması konularında fikir birliğine varılması, Doğu ve Batı Almanya’nın 1990 yılında birleşmesi, SSCB’nin kendi içerisindeki değişim hareketliliği sonucu 25 Aralık 1991 dağılması ile birlikte Soğuk Savaş dönemi sona ermiştir (Okşas, 2009, s.40-45). SSCB’nin dağılması, yaklaşık 45 yıl süren ve Doğu-Batı şeklinde bloklaşan dünya düzenini değiştirmiştir. Dünyada iki başlı yürüyen sistem yerini tek başlı, ABD’nin lider olduğu bir düzene bırakmıştır (Canbay, 2010, s.73).

Dünyada savunma harcamalarına en çok pay ayıran ülkelerin, Soğuk Savaş dönemi ve 1999 yılına kadar olan harcamalarına ilişkin toplam veriler, on yıllık dönemler halinde Tablo 4.2’de sunulmaktadır.

Tablo 4.2. 1950-1999 Yılları Arası Ülkelerin Savunma Harcamaları (2021 Sabit ABD \$) (Milyon \$)

YIL/ DÖNEM	ABD	İNGİLTERE	ALMANYA	FRANSA	JAPONYA	İTALYA	SSCB/ RUSYA
1950- 1959	4.005.747	442.056	144.510	252.709	73.044	73.044	-
1960- 1969	5.032.976	458.772	409.844	328.496	115.720	126.231	-
1970- 1979	4.721.236	490.237	524.549	389.586	228.388	178.155	-
1980- 1989	6.778.196	670.264	648.877	551.816	386.427	278.109	-
1990- 1999	4.649.303	477.775	430.225	441.694	414.291	258.897	219.057
TOPLAM	25.187.458	2.539.104	2.158.005	1.964.301	1.217.870	914.436	219.057

Kaynak: SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

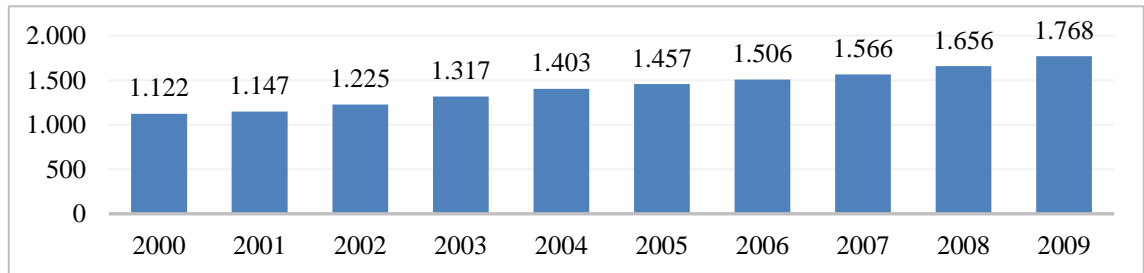
Ülkelerin 1950-1999 yılları arası, 10 yıllık dönemler halinde yapmış olduğu savunma harcamaları incelendiğinde; ilk sırada ABD yer almakta olup, toplamda 25.187.458 \$ harcama yapmıştır. ABD'den sonra sırası ile İngiltere 2.539.104 \$, Almanya 2.158.005 \$, Fransa 1.964.301 \$, Japonya 1.217.870 \$, İtalya ise 914.436 \$'lık harcamalarda bulunmuştur. SSCB'nin savunma harcamaları ilişkin 1950-1989 dönemine ilişkin tespit yapılamamıştır. Ancak 1990 yılından sonraki on yıllık dönemde yapmış olduğu toplam savunma harcaması 219.057 \$ seviyelerindedir.

4.1.3. (2000-2009) 11 Eylül 2001 sonrası savunma harcamaları

Ülkelerin yapmış oldukları savunma harcamaları, Soğuk Savaş döneminin sonlarına doğru düşüşe geçmiştir. Ancak 1998-2001 yılları arasındaki 3 yıllık dönemde, savunma harcamaları reel olarak toplamda %7 oranında artış göstermiştir. Bu artışın nedenleri arasında; 11 Eylül 2001 dönemi ABD'ye yönelik yapılan terör saldırısı ve buna bağlı olarak ABD ve NATO'nun Afganistan operasyonu, II. Irak Savaşı gibi konular gösterilmektedir. Bunun yanı sıra ülkelerin askeri harcamalara yönelmesini sağlayan; teknolojik, ekonomik, endüstriyel, güvenlik ve politik nedenler vardır. Bu nedenler, ülkelerin ihtiyacı olduğu alanlara göre değişkenlik göstermektedir. Harcamalardaki artışlar; Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde barışı destekleme ve teknolojik ilerleme, Rusya'da ekonomik kısıtlamaların hafiflemesi, Çin, Kore yarımadası, Güney Asya ve Ortadoğu'da güvenlik politikalarından kaynaklanmaktadır (SIPRI, Yearbook 2002, 6).

11 Eylül saldırısı tüm dünyada şok etkisi yaratmıştır. Bu saldırı her ne kadar ABD topraklarında yaşanmış olsa da NATO ülkeleri, bu olayı kendilerine yönelik bir terör saldırısı olarak değerlendirmiştir. Saldırı sonrası ABD ve Avrupa'da güvenlik stratejilerinin geliştirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda NATO'nun Avrupa kıtası müttefikleri, barışı korumak amacıyla ABD'nin yapmış olduğu harcamalara katkıda bulunmuşlardır. Tablo 4.3.'te 2000-2009 yılları arasındaki dünyada gerçekleşen savunma harcamaları sunulmaktadır.

Tablo 4.3. 2000-2009 Yılları Dünya Savunma Harcamaları (2021 Sabit Fiyat/Milyar \$)

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

2000-2009 yılları arası veriler dikkate alındığında; dünyada savunma harcamalarının en düşük 2000 yılı ve 1.122 milyar dolar iken 2009 yılında en yüksek seviyeye olan 1 trilyon 768 milyar dolara yükselmiştir. Tablodaki on yıllık dönem incelendiğinde; en düşük ve en yüksek yıl arasındaki harcamaların yaklaşık %58 oranında arttığı gözlemlenmektedir. Belirtilen dönemde, dünyada en çok savunma harcaması yapan 7 ülke ve harcama tutarları da Tablo 4.4'te sunulmaktadır.

Tablo 4.4. 2000-2009 Yılları Ülkelerin Savunma Harcamaları (2021 Sabit Fiyat/Milyon \$)

YIL	ABD	ÇİN	İNGİLTERE	FRANSA	JAPONYA	ALMANYA	SUDİ ARABİSTAN
2000	481.080	42.200	49.435	46.044	47.191	43.390	31.884
2001	484.987	50.038	51.393	45.902	48.017	42.677	33.961
2002	544.548	57.471	54.448	46.845	48.256	42.793	29.810
2003	619.785	62.197	58.325	48.258	48.317	42.208	30.022
2004	675.516	68.509	59.049	49.575	48.124	40.915	33.314
2005	706.630	75.231	59.601	48.559	48.037	34.099	40.229
2006	716.812	86.596	59.874	48.783	47.425	39.378	45.827
2007	735.939	95.192	61.505	48.765	46.809	39.439	52.787
2008	789.474	104.150	64.197	48.410	46.358	40.371	51.809
2009	851.598	126.380	65.226	51.992	47.227	41.900	53.242
TOPLAM	6.606.368	767.963	583.054	483.133	475.761	407.170	402.884

Kaynak: SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

2000-2009 yıllarını kapsayan 10 yıllık dönemde savunmaya yönelik yatırım harcaması yapan ülkelerin sıralaması ABD haricinde değişiklik göstermiştir. İlk sırayı ABD alırken, yapmış olduğu harcama tutarı 6 trilyon 606 milyar 368 milyon \$'dır. Diğer ülkeler sırasıyla; Çin 767 milyar 963 milyon \$, İngiltere 583 milyar 054 milyon \$, Fransa 483 milyar 133 milyon \$, Japonya 475 milyar 761 milyon \$, Almanya 407 milyar 170 milyon \$ ve Sudi Arabistan 402 milyar 884 milyon \$ yatırım harcaması yapmışlardır. Tabloda bulunmayıp SIPRI verilerine göre yatırım harcaması gerçekleştiren ilk 10 ülke arasında yer alan; Hindistan 386 milyar 591 milyon \$ ile sekizinci, İtalya 329 milyar 462 milyon \$ ile dokuzuncu, Rusya ise 323 milyar 390 milyon \$ ile onuncu sırada yer almaktadır.

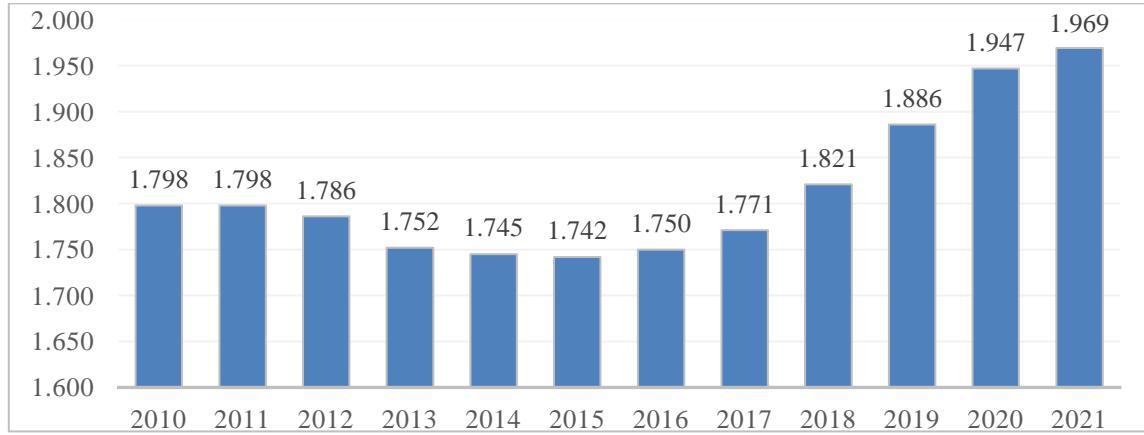
Yukarıdaki iki tabloya ait veriler dikkate alındığında; 11 Eylül terör saldırısı ve beraberinde değişen güvenlik stratejilerinin etkisiyle, dünyadaki savunmaya yönelik yapılan yatırım harcamalarında artışların meydana geldiği değerlendirilmektedir.

4.1.4. (2010-2021) yılları arası savunma harcamaları

2010-2021 yılları arasında dünyada gerçekleşen savunmaya yönelik yatırım

harcamalarına ilişkin veriler yıllar itibariyle Tablo 4.5'te sunulmaktadır.

Tablo 4.5. 2010-2021 Yılları Dünya Savunma Harcamaları (2021 Sabit Fiyat/Milyar \$)

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

Tablo 4.5'e göre; 2010-2015 yılları arası savunmaya yönelik yatırım harcamalarında azalış yaşanmakta iken, 2015-2021 yılları arasındaki 7 yıllık süreçte harcamaların artarak devam ettiği görülmektedir. En düşük yatırım harcaması yapılan 2015 yılında harcama tutarı 1 trilyon 742 milyar \$ iken, en çok harcama yapılan yıl ise 2021 ve harcama tutarı 1 trilyon 969 milyar \$ seviyelerine çıkmıştır. Bu dönemde savunmaya yönelik yatırım harcamalarına en çok kaynak ayıran 7 ülke ve harcama tutarları Tablo 4.6'da sunulmaktadır.

Tablo 4.6. 2010-2021 Yılları Ülkelerin Savunma Harcamaları (2021 Sabit Fiyat/Milyon \$)

YIL	ABD	ÇİN	SUDİ ARABİSTAN	HİNDİSTAN	RUSYA	İNGİLTERE	FRANSA
2010	875.942	132.604	55.415	54.810	46.085	64.129	49.527
2011	865.570	142.353	56.168	55.340	49.183	61.961	48.054
2012	817.492	156.979	63.566	55.144	56.986	60.241	47.316
2013	754.611	169.742	72.832	54.737	59.763	58.038	47.010
2014	708.194	183.291	85.847	57.573	64.050	57.001	47.828
2015	692.111	197.681	91.570	57.590	69.033	54.810	49.136
2016	689.988	209.060	65.519	63.468	74.006	54.618	51.041
2017	682.878	221.918	73.054	67.939	59.969	54.254	51.713
2018	703.431	234.917	75.567	70.902	57.709	54.979	50.437
2019	743.403	246.361	67.615	75.249	60.296	57.713	51.270
2020	778.397	257.973	64.558	72.937	61.713	60.675	52.747
2021	767.780	270.017	53.759	73.575	63.485	62.489	53.560
TOPLAM	9.079.797	2.422.896	825.471	759.263	722.278	700.910	599.640

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

1950 yılından itibaren dünyanın en çok savunmaya yönelik yatırım harcaması gerçekleştiren ülkesi olan ABD, her yıl olduğu gibi ilk sırada yer almaktadır. ABD toplam 11 yıllık dönemde 9 trilyon 079 milyar 797 milyon \$ yatırım harcaması gerçekleştirmiştir. Diğer ülkeler sırasıyla; Çin 2 trilyon 422 milyar 896 milyon \$, Sudi Arabistan 825 milyar 471 milyon \$, Hindistan 759 milyar 263 milyon 4, Rusya 722 milyar 278 milyon \$, İngiltere 700 milyar 910 milyon \$, Fransa 599 milyar 640 milyon \$ yatırım harcaması yapmıştır. Tabloda bulunmayıp SIPRI verilerine göre yatırım harcaması gerçekleştiren ilk 10 ülke arasında yer alan; Japonya 592 milyar 965 milyon \$ ile sekizinci, Almanya 537 milyar 851 milyon \$ ile dokuzuncu, İtalya ise 329 milyar 643 milyon \$ ile onuncu sırada yer almaktadır.

2021 yılında en çok savunmaya yönelik yatırım harcaması yapan ülkeler sırasıyla; ABD, Çin, Hindistan, Rusya ve İngiltere'dir. Bu ülkelerin yapmış oldukları savunma harcamaları, dünya savunma harcamalarının % 62,83'ünü oluşturmaktadır¹¹. Savunmaya yönelik yatırım harcaması yapan ilk beş ülkenin harcama tutarlarına ilişkin bilgiler Tablo 4.7'de sunulmaktadır.

Tablo 4.7. 2021 Yılı İlk Beş Ülkenin Savunma Harcamasının Dünya Savunma Harcamalarına Oranı (%)

Ülke	Harcama Tutarı (2021 Sabit/ Milyar \$)	Harcamaların 2021 Yılı Dünya Savunma Harcamalarına Oranı (%)
ABD	767.780	38,99
Çin	270.017	13,71
Hindistan	73.575	3,74
Rusya	63.485	3,22
İngiltere	62.489	3,17
TOPLAM	1.237.344	62,83

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

Yukarıda sunulan 3 tablo dikkate alındığında, ABD haricindeki ülkelerin savunmaya yönelik yatırım harcaması sıralamasında değişiklikler meydana gelmiştir. 2010 yılından itibaren Asya kıtasında yapılan harcamalar artış olmuştur. Çin yapmış olduğu harcamalar ile ikinci sırada kendisine yer bulmakta iken diğer kıta ülkeleri olan;

¹¹<https://sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time>, (Erişim Tarihi: 14.05.2022).

Sudi Arabistan üçüncü, Hindistan dördüncü, Rusya beşinci ve Japonya sekizinci sırada yer almaktadır. Bu durum, ABD harici NATO ülkelerinin savunmaya yönelik yatırım harcamalarında azalmaya gittiği şeklinde değerlendirilmektedir.

4.1.5. 2022 sonrası savunma harcamaları

Merkezi Stockholm'de bulunan bağımsız araştırma kuruluşu Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) verilerine göre, küresel askeri harcamalar, 2022'de rekor seviyeye ulaşmasına karşın enflasyon nedeniyle yavaşlama göstermiştir. Küresel askeri harcamalar, Rusya'nın Ukrayna'da başlattığı savaşın etkisiyle 2022'de % 3,7 artarak 2,24 trilyon dolar ile tüm zamanların en yüksek seviyesini gördü. 2022'deki bu artışta Avrupa'da askeri harcamalardaki %13'lük yüksek büyüme etkili olmuştur. Türkiye'nin askeri harcamaları ise geçen yıl 2021'e göre %26 azalışla 10,6 milyar dolar oldu. Türkiye, geçen yıl en fazla askeri harcama yapan ülkeler arasında 23'üncü sırada yer aldı¹². Avrupa'nın 345 milyar dolarlık askeri harcamaları ilk kez, 1989'da soğuk savaşın bittiği dönemdeki harcamayı geçti. Avrupa'da Finlandiya'nın askeri harcamaları yüzde 36, Litvanya'nın yüzde 27, İsveç'in yüzde 12 ve Polonya'nın yüzde 11 arttı. Rusya'nın askeri harcamaları 2022'de bir önceki yıla göre yüzde 9,2 artışla 86,4 milyar dolar oldu. Bu rakam, Rusya'nın GSYH'sinin % 4,1'ini oluşturdu. ABD'nin askeri harcamaları ise geçen yıl artan enflasyona rağmen %0,7 artışla 877 milyar dolar oldu. Küresel askeri harcamanın %39'unu oluşturan ABD, bu kapsamda ilk sırada yer aldı. ABD'nin 2022 yılında askeri harcamalarındaki artışta Ukrayna'ya sağladığı 19,9 milyar dolarlık finansal askeri desteğin etkisi olduğu ifade edilmektedir. Asya bölgesinde ise, Çin ve Japonya askeri harcamaların lideri konumunda yer alıyor. Dünyanın en büyük ikinci askeri harcamasını yapan ülke konumundaki Çin, 2022'de askeri harcamalara 292 milyar dolar ayırdı; askeri harcamaları, aynı yıl bir önceki yıla göre %4,2 arttı ve 28 yıldır üst üste artış gösterdi. Japonya 2022 yılında 46 milyar \$ askeri harcama gerçekleştirdi. Bir önceki yıla göre %5,9 artan rakam, Japonya'nın GSYH'sinin %1,1'ini oluşturdu. 2022'deki askeri harcamaları, Japonya'nın 1960'dan beri görülen en yüksek seviyesi olarak kayıtlara geçti.

Hindistan, bir önceki yıla göre % 6 artan askeri harcamalarıyla 81,4 milyar \$ ile 2022'de en fazla askeri harcama yapan ülkeler sıralamasında dördüncü oldu. Onu 75 milyar dolarlık askeri harcamayla beşinci sırada Suudi Arabistan takip etti.

NATO üyelerinin askeri harcamaları, 2022'de % 0,9 artışla 1,23 trilyon dolara

¹²<https://tr.euronews.com/2023/04/24/>, (Erişim tarihi: 12.05.2023).

ulaştı. Orta ve Doğu Avrupa'da en yüksek askeri harcama yapan ülke ise 68,5 milyar dolarla Birleşik Krallık oldu. Bu rakamın tahmini 2,5 milyar dolarını, Ukrayna'ya sağlanan finansal askeri destek oluşturdu.

Türkiye'nin askeri harcamaları ise 2022'de 2021'e göre % 26 azalışla 10,6 milyar dolar oldu. En fazla askeri harcama yapan ülkeler arasında Türkiye, 23'üncü sırada yer aldı.

SIPRI Raporu 2022'ye göre¹³; Türkiye'nin 2022'de askeri harcamalarının nominal koşullarda %28 arttığına, ancak ülkedeki yüksek enflasyonun etkisiyle reel olarak %26'lık düşüş belirlendiğine dikkat çekilmektedir. Bu oranın da Türkiye'nin askeri harcamalarında kaydedilen en büyük yıllık düşüşe işaret ettiği belirtilmektedir.

SIPRI Askeri Harcamalar ve Silah Üretim Programı Kıdemli Araştırmacısı Nan TIAN, küresel askeri harcamalardaki artışı "giderek daha güvensiz olan bir dünyada yaşadığımızın işareti" olarak görmekte ve ülkelerin kötüleşen güvenlik ortamına karşı askeri harcamalarını artırdığını belirterek, ülkelerin yakın gelecekte bu ortamın iyileşeceğini öngörmediğini belirtmektedir.

Dünyada silah ithalatında en büyük artış Avrupa'da gerçekleşirken, 2017-2021'de Avrupa devletlerinin silah ithalatı 2012-2016'ya kıyasla %19 arttı ve küresel silah transferlerinin %13'ünü oluşturdu. Avrupa'nın en büyük silah ithalatçıları ise İngiltere, Norveç ve Hollanda oluşturdu. Avrupa devletlerinin diğerlerinin de, yakın tarihte ABD'den savaş uçakları için büyük siparişler vermiş olmaları nedeniyle gelecek 10 yılda silah ithalatlarını önemli ölçüde artırmaları bekleniyor. Orta Doğu ülkeleri, 2017-2021'de 2012-2016'ya kıyasla %2,8 daha fazla silah ithal etti. Buna karşılık, 2007-2011 ve 2012-2016 arasında bölgeye yapılan silah ithalatında %86'lık bir artış görülmüştü.

Yemen'deki çatışmalar ve İran ile bölgedeki diğer devletler arasındaki tansiyonun yüksek şekilde devam etmesi Körfez'deki güvenlik gelişmelerinde silah ithalatını önemi hale getirdi. Dünyanın en büyük 2. silah ithalatçısı olan Suudi Arabistan'ın silah ithalatı 2012-2016 ve 2017-2021 arasında % 27 arttı. Silah ithalatını %227 artıran Katar ise, en büyük silah ithalatçıları sıralamasında 22'den 6'ya yükseldi.

Küresel silah transferlerinde az miktardaki düşüşün, bölgesel eğilimler arasındaki büyük farklılıkları maskeleyiği ifade edilmektedir., Güney Amerika silah ithalatının son

¹³<https://tr.euronews.com/2022/03/14/sipri-raporu-2022-hangi-ulke-ne-kadar-silah-sat-yor> (Erişim Tarihi: 13.05.2023).

50 yılın en düşük seviyesine ulaşması gibi bazı olumlu gelişmeler olurken, Avrupa, Doğu Asya, Okyanusya ve Orta Doğu gibi yerlerin silah ithalatının artması veya devam etmesi endişe verici silah birikimlerine katkıda bulunmaktadır.

4.2. Türkiye’de Savunma Harcamalarının Gelişimi

Türk Savunma Sanayii yatırımları başlangıcı olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun yükselme dönemleri kabul edilmektedir. Sultan II. Mehmet tarafından “Tophane-i Hümayun” adı ile kurulan ve çağın gerekleri olan top ve savaş gemileri üretimi, yerli imkânlar ile sağlanmaya çalışılmıştır. Silah sanayiine temel olan fabrikada bir seferde 1060 top dökümü ve 360 kg barut üretme kapasitesi ulaşılmıştır. Savaş gemisi üretim kapasitesi olarak dönemi itibariyle Avrupa ülkelerinin ilerisindedir. 07 Ekim 1571’de gerçekleşen İnebahtı Deniz Savaşı’nı kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, beş ay gibi kısa bir dönemde 200 savaş gemisi inşa etmesi, tersane üretim kapasitesinin ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir¹⁴. Tophane-i Hümayun, 1921-1950 yılları arası Askeri Fabrikaları Umum Müdürlüğü, 1950-2021 yılları arası Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu, 2021 yılı sonrasında ise Makine ve Kimya Endüstrisi Anonim Şirketi adı altında üretimlerine devam etmektedir¹⁵.

Türk Savunma Sanayii gelişimi ve yatırım harcamaları; (1923-1950), (1950-1973), (1974-1984), (1985-2006), (2007-2021) yılları arası alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

4.2.1. (1923-1950) dönemi savunma harcamaları

Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’nı kaybetmesi sonrasında Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK’ün, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun’a çıkarak başlatmış olduğu ve tüm olumsuzluklara rağmen kazanılan Kurtuluş Savaşı, Türk Savunma Sanayii’nin yeniden yapılandırılması gerektiği ortaya koymuştur.

İmparatorluk yerine kurulan Cumhuriyet döneminde bu kapsamda ilk olarak; 1921 yılında Askeri Fabrikalar Umumi Müdürlüğü adı altında toplanan tesisler, 1923 yılı sonrasında tüm iktisadi olumsuzluk ve teknolojik imkânsızlıklara rağmen devlet yardımlarıyla geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde;

- a. 1924 yılında Gölcük Tersanesi ve Ankara’da fişek fabrikaları,
- b. 1925 yılında Şakir Zümre tarafından İstanbul Haliç’te, Türkiye’deki ilk özel

¹⁴<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 13.06.2022).

¹⁵<https://www.mke.gov.tr/tr/mke-kurumsal/sayfalar/24-07-2021-hakkimizda/>, (Erişim Tarihi: 13.06.2022).

sektör savunma sanayii fabrikası,

c. 06 Ekim 1926 tarihinde Türk havacılık faaliyetleri kapsamında Kayseri’de Tayyare ve Motor Türk A.Ş. (TAMTAŞ) fabrikası,

ç. 1930 yılında İstanbul’da Nuri KİLLİGİL Paşa tarafından Tabanca, Havan ve Mühimmat Üretim Tesisleri,

d. 1936’da İstanbul Beşiktaş’ta Nuri Demirağ tarafından uçak fabrikası, 1940 yılında NUD-36 adıyla eğitim uçağı imal edilmiş olup, 1944 yılında NUD-38 adında altı kişilik yolcu uçağı üretilmiştir. Türk Hava Kurumu tarafından Ankara’da uçak fabrikası kurulmuş, 1944 yılında gelindiğinde eğitim ve nakliye uçağı ve planör üretilmiştir. 1945 yılında Ankara’da uçak motoru üretimi için fabrika kurulmuştur.

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan birçok milli savunma sanayii hamleleri; II. Dünya Savaşı sonrası ABD tarafından ileriki açıklamalarda ayrıntılı olarak açıklanacak olan Truman Doktrini, Marshall Planı ve NATO üyeliği kapsamında yapılan hibe ve yardımlar sebebiyle aksamaya uğramış olup bu durum yerli savunma sanayinin gelişimine engel teşkil etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası Türk siyasi otoritesi, dışarıdan sağlanan yardım ve hibeler ile ordu modernizasyonunu bütçe kaynağı aktarılmadan tamamlamayı amaç edinmişlerdir. Dışarıdan temin edilen savunma yardımları ile Sovyet tehlikesi karşısında Türk Silahlı Kuvvetleri’nin (TSK) caydırıcı etkisi artırılmış olsa da alınan silah ve savunma gereçlerinin her yıl bütçeye 400 milyon TL’lik ek harcaması yapılmasına sebep olmuştur¹⁶.

4.2.2. (1950-1973) dönemi savunma harcamaları

Türkiye’nin 18 Şubat 1952 tarihinde NATO’ya üye olması, savunma sanayinde yerli üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. NATO’nun ihtiyaç fazlası silah ve teçhizatları hibe etmesiyle TSK’nın siparişleri azalmış, askeri fabrikaların üretkenliği kaybolmuş ve sonuç olarak bu kurumlar kamu bütçesi üzerinde yük oluşturmaya başlamıştır. Askeri fabrikalar, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumuna devredilmeye başlamıştır. Örneğin, Türk Hava Kurumu (THK) tarafından Danimarka’ya ihraç edilen THK-5A hafif nakliye uçağı üretimi gerçekleştirilen fabrika Makine Kimya Endüstrisi Kurumu’na (MKEK) devredilmiş, 1968 yılında ise tekstil fabrikasına dönüştürülmüştür. Diğer yandan

¹⁶<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 14.06.2022).

ABD'nin Truman Doktrini kapsamında, Türkiye'ye vermiş olduğu askeri yardım malzemelerine ilişkin yapılan anlaşma gereği, belirtilen şartlar haricinde kullanılmaması hususu Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında sorun teşkil etmiştir. Dış ülkelerden yapılan hibe ve yardımlara rağmen ortaya çıkan sorunlar nedeniyle, 1954 yılında TSK'nın ihtiyacı olan silah ve savunma teçhizatlarının geliştirilmesine yönelik olarak, MSB bünyesinde Ar-Ge Daire Başkanlığı kurulmuştur. (1968-1972) yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde; milli savunma altyapısına yönelik yatırımlara dikkat çekilmiş olup, 1970 yılında MSB bünyesine Teknik Hizmetler Daire Başkanlığı kurularak yerli savunma sanayi güçlendirilmesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir. (1973-1977) yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında ise; savunma hizmetlerine ait araç ve gereçlerin istenilen seviyelere ulaşmasında, yerli ve milli sanayileşme adımları atılmasının önemli olduğu ilk kez belirtilmiştir¹⁷.

Sanayileşme adımları kapsamında, Türkiye'nin (1950-1973) yılları arası savunma harcamalarına ilişkin veriler Tablo 4.8'de sunulmaktadır.

Tablo 4.8. 1950-1973 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları (Cari Fiyatlar/Milyon \$)

YIL	HARCAMA TUTARI	YIL	HARCAMA TUTARI
1950	212,97	1962	330,38
1951	231,81	1963	350,00
1952	257,77	1964	380,90
1953	294,03	1965	422,68
1954	332,08	1966	442,04
1955	382,92	1967	508,41
1956	412,07	1968	570,69
1957	450,12	1969	596,79
1958	523,13	1970	564,86
1959	766,19	1971	570,87
1960	468,81	1972	703,96
1961	301,33	1973	861,63
(1950-1973) TOPLAM HARCAMA TUTARI			7.073,33

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

¹⁷<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

Tabloya göre; 1950 yılında 212 milyon \$ olan savunma yatırım harcamaları, 1973 yılında 861 milyon \$ seviyelerine ulaşmış olup, başlangıç ve bitiş yıllarına göre yaklaşık 4 kat artış göstermiştir. 23 yıllık süre içerisinde savunmaya yönelik yatırım harcamaları toplamı 7 milyar 73 milyon \$ olarak gerçekleşmiştir.

4.2.3. (1974-1984) dönemi savunma harcamaları

Bu dönemde, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin gerçekleştirmiş olduğu Kıbrıs Barış Harekâtı (1974) ile yerli ve milli savunmaya yönelik silah ve teçhizat üretiminin ne derece önemli olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Yardım ve hibe adı altında dışarıdan Türkiye'ye yapılmış olan silah ve teçhizat desteğinin, Kıbrıs çıkarmasında kullanılmasının engellenmek istenmesi, savunmaya yönelik yatırım harcamalarında dışarıya bağımlı olmanın zararlarının anlaşılmasını sağlamıştır. Bu olumsuz durum karşısında Türkiye, savunma sanayi altyapısını geliştirmeye yönelik adımlar atmaya başlamıştır.

MKEK tarafından Federal Almanya'ya ait G-3 ve MG-3 tüfeklerinin üretimi konusunda lisans alınarak üretime geçilmiştir. ABD tarafından uygulanan silah ambargosuna karşı ulusal tepki olarak; Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Güçlendirme Vakıfları kurulmuş ve kaynak yaratılması amaçlanmıştır. Ortaya çıkarılan kaynaklar sayesinde; ASELSAN, HAVELSAN, ASPİLSAN gibi kuruluşların temeli atılmıştır. 1974-1983 arasındaki süreçte; HEMA Dişli Sanayi ve Ticaret A.Ş., Asil Çelik Sanayi ve Ticaret A.Ş., Barış Elektrik Endüstrisi A.Ş., İşbir Elektrik Sanayi A.Ş., ASMAŞ ve Yüksek Teknoloji A.Ş. fabrikaları kurulmuştur. TSK'nın 1950 yılından itibaren ordu donatımı için ihtiyacı olan araç, silah, teçhizat, makine, cihaz sistemleri ve bunlara ait yedek parça tedariklerini gerçekleştirme üzere 1983 yılında Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. 1984 yılına gelindiğinde Türk Havacılık ve Uzay Sanayi A.Ş. (TUSAŞ-TAİ), Aksa Makine Sanayi A.Ş. ve Elektronik Tasarım Sanayi ve Ticaret A.Ş. (ETA) fabrikaları kurulmuştur. Tüm bunların yanı sıra 1984 yılında yayımlanan ve (1985-1989) yıllarını kapsayacak olan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, savunma sanayinin geliştirilmesine yönelik yatırımlara ağırlık verileceği belirtilmiştir¹⁸.

Türkiye'nin (1974-1984) yılları arası savunma harcamalarına ilişkin verileri Tablo 4.9'da sunulmaktadır.

¹⁸<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>, (Erişim Tarihi:16.06.2022).

Tablo 4.9. 1974-1984 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları (Cari Fiyatlar/Milyon \$)

YIL	HARCAMA TUTARI	YIL	HARCAMA TUTARI
1974	1.136,70	1980	2.671,98
1975	2.284,99	1981	2.814,87
1976	2.534,78	1982	2.754,73
1977	2.765,77	1983	2.469,38
1978	2.727,88	1984	2.190,05
1979	3.001,14		
(1974-1984) TOPLAM HARCAMA TUTARI			27.352,27

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin 1963 yılı sonlarında Kıbrıs'ta, Rumların Türk vatandaşlara uyguladığı zulümlere müdahale etme durumunun ortaya çıkması, ABD ile olan ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. ABD hibe ve yardım adı altında vermiş olduğu silah ve teçhizatın kullanılmasına müsaade etmemesi sonrası savunmaya yönelik yatırım harcamaları arttırmıştır. Bu durum Tablo 4.9'da sunulan harcama tutarlarında da gözlemlenmektedir. Türkiye'nin Tablo 4.8'de bulunan 1973 yılı savunmaya yönelik yatırım harcaması 861 milyon \$ iken, 1974 yılında yaklaşık %32 oranında artış ile 1 milyar 136 milyon \$ seviyelerine çıkmıştır. 1974 -1979 yılları arası yatırım harcamaları artarak devam etmiş olup, iki yıl arasındaki harcama yıl bazında yaklaşık 1,9 kat artmıştır. 1974-1984 dönemi toplam savunma harcamaları 27 milyar 352 milyon \$ tutarındadır. Türkiye'nin 1974 yılı ve sonrasında yapmış olduğu yatırım harcamaları sonucu kurmuş olduğu fabrika ve tesisler ile yerli savunma sanayinin geliştirilmesi amaçlanmıştır.

4.2.4. (1985-2006) dönemi savunma harcamaları

Savunma sanayinin geliştirilmesi ve TSK'nın modernizasyonu kapsamında 1985 yılında 3238 sayılı kanun ile Savunma Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (SAGEB) kurulmuştur. Bu kuruluş, 1989 yılında yeniden yapılandırma kapsamında Savunma Sanayii Müsteşarlığı (SSM) adını almıştır. SSM'nin amaçları; TSK'nın ihtiyaç duyduğu tüm silah ve savuma sistemlerinin mümkün olduğu kadar Türkiye'de üretilmesi, yerli sanayi altyapısının azami ölçüde kullanması, ileri teknoloji

yatırımlarının teşviki ve yönlendirilmesi, yabancı teknoloji işbirliği ve sermaye katkısının sağlanması ve Ar-Ge faaliyetlerini teşvik etmeye yönelik politikaları desteklenmesidir.

1985-2006 yılları arasını kapsayan dönemde; TUSAŞ Motor Sanayi (TEI), MAN Kamyon ve Otobüs Sanayi A.Ş., Savronik Elektronik Sanayii ve Ticaret A.Ş., Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV), Mikrodalga Elektronik Sistemleri Sanayi ve Ticaret A.Ş. (MİKES), FMC-NUROL Savunma Sanayii A.Ş. (FNNS), Roket Sanayi ve Ticaret A.Ş. (ROKETSAN), TRANSVARO Elektron Aletleri Sanayi ve Ticaret A.Ş., MARCONİ Komünikasyon A.Ş. (SELEX), GATE Elektronik, Aydın Yazılım ve Elektronik Sanayii ve Ticaret A.Ş. (AYESAŞ), Hava Elektronik Sanayi A.Ş.(HAVELSAN), Motor Türbin Sanayi ve Ticaret A.Ş. (MTU), Elektronik Sistemler Destek Sanayii ve Ticaret A.Ş. (ESDAŞ), Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret A.Ş. (STM), NUROL Makine Sanayi A.Ş., Trabzon Silah Sanayi A.Ş. (TİSAŞ), Girsan Silah Sanayii, İNFOTRON Elektronik ve Bilgisayar Sistemleri Üretim ve Ticaret A.Ş., RMK Marine Gemi Yapım Sanayi, Alp Havacılık Milsoft Yazılım Teknolojileri A.Ş., Yonca-Onuk Adi Ortaklığı, HAVELSAN EHSİM, Inta SpaceTurk, YALTES Elektronik ve Bilgi Sistemleri Üretim ve Ticaret A.Ş., SDT Uzay ve Savunma Teknolojileri ve Meteksan Savunma Sanayi A.Ş. olmak üzere kuruluşların faaliyete geçirilmesi sağlanmıştır¹⁹.

Türkiye'nin (1985-2006) yılları arası savunmaya yönelik yatırım harcamalarına ilişkin verileri Tablo 4.10'da sunulmaktadır.

Tablo 4.10. 1985-2006 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları (Cari Fiyatlar/Milyon \$)

YIL	HARCAMA TUTARI	YIL	HARCAMA TUTARI
1985	2.365,98	1996	7.152,09
1986	2.769,41	1997	7.791,99
1987	2.889,59	1998	8.781,05
1988	2.663,90	1999	9.951,79
1989	3.373,74	2000	9.993,73
1990	5.315,41	2001	7.216,05
1991	5.670,67	2002	9.050,38
1992	6.157,95	2003	10.277,90
1993	7.075,09	2004	10.920,77
1994	5.293,17	2005	12.081,16
1995	6.606,25	2006	13.036,51
(1985-2006) TOPLAM HARCAMA TUTARI		156.794,57	

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

¹⁹<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 17.06.2022).

Bu dönemde yapılan savunma sanayi yatırım harcamaları, önceki dönemlere göre artmaya devam etmiştir. Ancak 1994 ve 2001 yılları arası yaşanan siyasi ve ekonomik krizler sonucunda savunmaya yönelik yatırım harcamalarında düşüşler ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1993 yılında yapılan harcama tutarı 7 milyar 75 milyon \$ iken, 1994 yılında yaklaşık %25 oranında azalarak 5 milyar 293 milyon \$ seviyelerine inmiştir. 2000 yılında yapılan savunma harcaması 9 milyar 993 milyon \$ iken, 2001 yılında yaklaşık % 28 oranında azalarak 7 milyar 216 milyon \$ seviyelerine gerilemiştir. Bu durum, ülkedeki siyasi ve ekonomik krizlerin savunma harcamalarını olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir.

4.2.5. (2007-2021) dönemi savunma harcamaları

2001 yılında Türkiye’de yaşanan ekonomik kriz, tüm sektörlerde olduğu gibi savunma sanayi gelişimi ve yurt içi alımlarının büyük oranda daralmasına neden olmuştur.

2006 yılı ve sonrasında savunma sanayindeki riskleri asgari seviyeye indirmek için; tedariklerde yerli yüklenicilere yönelim sağlanmış, projelerin gerçekleştirilmesi için performans, zaman, kaynak israfını önlemek gibi riskleri bertaraf etmek amacıyla yapılabirlik etütleri hazırlanmasına başlanılmıştır. (2007-2013) dönemi olan Dokuzuncu Kalkınma Planında, savunma sanayi ile ilgili temel hedef olarak; ihtiyaçların güvenli ve sorunsuz karşılanması, rekabetçi, kendine yeten, diğer sanayi kollarıyla bütünleşmiş, Ar-Ge ve uluslararası alanda iş birliği çalışmalarında etkin katılım sağlayan bir şekilde üretim geliştirilmesi ve tüm bunlar için gereken altyapı, teknoloji ve yönetsel kabiliyetlerin kazanılması amaçlanmıştır.

SSM tarafından belirlenen 2012-2016 Stratejik Planı’nda ise Türk Savunma Sanayinin tamamen yerli, güvenilir ve ileri teknolojik seviyelere getirilmesi amaçlanmıştır. Belirlenen hedefler doğrultusunda; Milli gemi (MİLGEM) korveti, Altay tankı, Atak taarruz helikopteri, Anka ve Bayraktar insansız hava araçları, Hürkuş eğitim uçağı, Göktürk-1 gözetleme uydusu, yeni tip karakol botları, süratli müdahale botları, milli piyade tüfeğı, mayına karşı korumalı araçlar, hava savunma ve füze sistemleri gibi savunma sanayinde dışa bağımlılığı azaltacak birçok proje ortaya çıkarılmıştır.

2006 yılı sonrası savunma sanayindeki gelişmeler şirket cirolarına da yansımıştır. 2002 yılında 1,3 milyar \$ olan savunma ve havacılık sanayi cirosu 6 milyar \$’a, 247 milyon \$ olan ihracat yaklaşık 2 milyar \$’a, 49 milyon \$ olan Ar-Ge harcamaları 1,25

milyar \$ seviyelerine ulaşmıştır²⁰. Bu gelişimle beraber Türk şirketleri, Dünyadaki ilk 100 savunma şirketleri arasında yer almayı başarmıştır. ABD merkezli Defense News Dergisi, her yıl dünyadaki savunma şirketleri arasından ilk 100 şirketi belirleyen bir kuruluştur. Dergi, dünyadaki savunmaya yönelik yatırım yapan şirket sıralamasını oluştururken; şirketlerin yıllık raporları, analist yorumları, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (IISS) ve kendi analistlerinin araştırmalarını dikkate almaktadır. Bir önceki yılın savunma satışlarını temel alarak her yıl düzenlediği, dünyadaki en saygın savunma sanayi şirketleri listesi olarak kabul edilen “Defense News Top 100” listesine 2020 yılında 7 Türk şirketi girmiş olup, Tablo 4.11’de sıralama ve hasılatlarına ilişkin veriler sunulmaktadır²¹.

Tablo 4.11. 2020 Yılı Dünyadaki En Saygın Türk Savunma Sanayi Şirketleri Listesi. (Milyon\$)

SIRA NO	LİSTE SIRASI	ŞİRKET ADI	HASILAT
1	48.	ASELSAN	2.172
2	53.	TUSAŞ	1.858
3	89.	BMC	533
4	91.	ROKETSAN	515
5	92.	STM	485
6	98.	FNNS	374
7	99.	HAVELSAN	295
2020 YILI TOPLAM HÂSILAT			6.232

Kaynak : Defense News dergisi verilerinden derlenmiştir.

Türk Savunma Sanayi şirketlerinden 2020 yılında ilk 100’e giren 7 şirketin hâsılatları toplamı 6 milyar 232 milyon \$ seviyelerindedir. Listede bulunan 100 şirket içerisindeki; ilk 10 şirketin 7’sinde ABD’li savunma şirketleri yer almakta olup, 2020 yılı toplam hâsılatları 203 milyar 472 milyon \$ seviyelerindedir. Ayrıca ABD savunma şirketlerinin listedeki toplam şirket sayısı 41’dir. İlk 10 savunma şirketi içerisinde 6’ncı ve 8’inci sırada iki Çin şirketi yer almakta, toplam hâsılatları 39 milyar 846 milyon \$, 7’nci sıradaki İngiliz şirketinin ise toplam hâsılatı 21 milyar 33 milyon \$ seviyelerindedir. 2020 yılında ilk 100’e giren Türk şirketi sayısı yedi iken 2021 yılında bu sayı ikiye kadar düşmüştür. Bu şirketler liste sırasına göre; 48’inci ASELSAN ve 68’inci TUSAŞ olup,

²⁰<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 18.06.2022).

²¹<https://people.defensenews.com/top-100/>, (Erişim Tarihi: 16.06.2022).

toplam hasılatları 3 milyar 474 milyon \$ seviyelerindedir²². Sadece bu iki şirketin hasılatının, 2020 yılı hasılat toplamının yaklaşık yarısı tutarında olması dikkat çekicidir.

Türkiye'nin (2007-2021) yılları arası savunma harcamalarına ilişkin verileri Tablo 4.12'de sunulmaktadır.

Tablo 4.12. 2007-2021 Yılları Türkiye Savunma Harcamaları (Cari Fiyatlar/Milyon \$)

YIL	HARCAMA TUTARI	YIL	HARCAMA TUTARI
2007	14.987,76	2015	15.668,75
2008	16.809,58	2016	17.827,70
2009	16.047,51	2017	17.822,74
2010	17.650,46	2018	19.648,69
2011	17.006,48	2019	20.436,92
2012	17.694,32	2020	17.478,41
2013	18.427,65	2021	15.478,85
2014	17.576,54	----	----
(2007-2021) TOPLAM HARCAMA TUTARI			260.562,36

Kaynak : SIPRI Askeri Harcamalar Veri Tabanı bölümü verilerinden derlenmiştir.

2007 yılı ve sonrasındaki savunmaya yönelik yatırım harcamaları incelendiğinde; 2008 yılı dünyada yaşanan ekonomik kriz ve 2020 yılı Covid-19 salgının etkilerine bağlı düşüşler göze çarpmaktadır. 2008 yılında yapılan harcama tutarı 16 milyar 809 milyon \$ iken, 2009 yılında yaklaşık %5 oranında azalarak 16 milyar 47 milyon \$ seviyelerine inmiştir. 2019 yılında yapılan savunmaya yönelik yatırım harcaması 20 milyar 603 milyon \$ iken, 2020 yılında yaklaşık % 14 oranında azalarak 17 milyar 478 milyon \$, 2021 yılında ise yaklaşık seviyelerine gerilemiştir.

Tablo 4.10 ve Tablo 4.12'deki veriler ışığında, 1994-2001 döneminde yaşanan krizler sonrası savunma harcamalarındaki kayıp %25 ve %28'dir. Buna karşın 2008-2020 dönemindeki kriz sonrası savunma harcamalarındaki azalış ise %5 ve %14 oranları ile daha düşük gerçekleşmiştir. Kriz ortamlarında, savunma harcamalarında düşüş her ne kadar krizin etkilerine göre farklılık gösterse de, tablo verileri karşılaştırıldığında, savunmaya yönelik yatırım harcamalarının krizlerden eskisine göre etkilenme oranlarında düşüş gösterdiği değerlendirilmektedir.

²²<https://people.defensenews.com/top-100/>, (Erişim Tarihi: 17.06.2022).

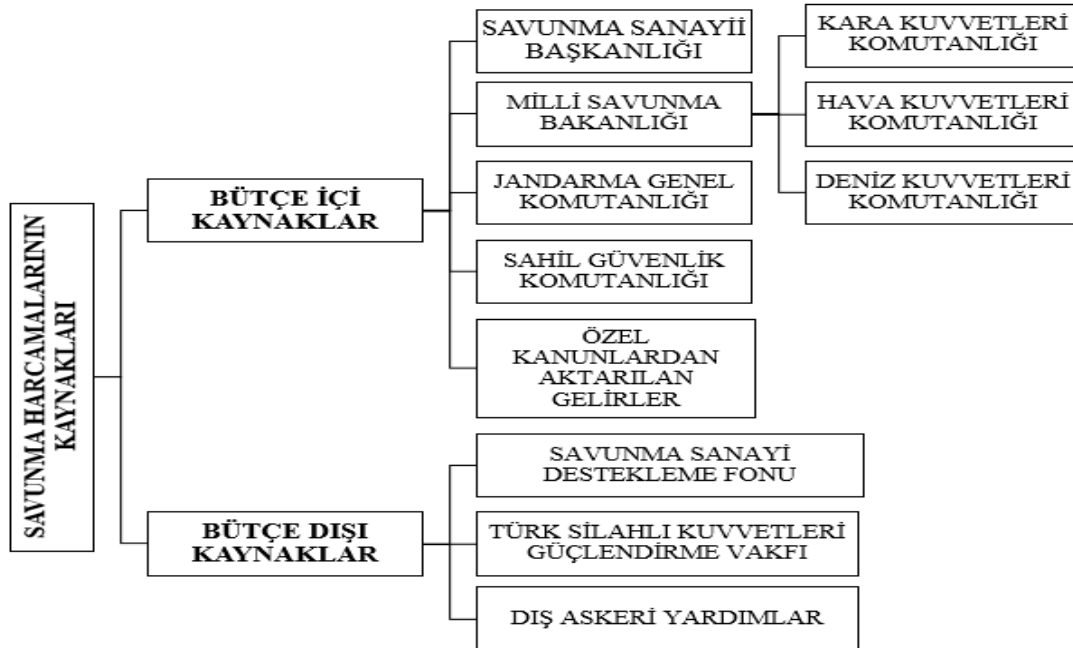
Türkiye, son 20 yıl içerisinde yerli savunma sanayine yönelik hamleleri ile önemli yol kat etmiştir.

Savunma Sanayii Başkanlığının, 2022 yılı Türk Savunma Sanayinin performans raporuna göre; 2002 yılında 248 milyon \$ olan havacılık ve savunma ihracatı, 2022 yılı itibariyle 4,395 milyar \$'a, 2022 yılı sonu itibariyle toplam savunma ve havacılık sektör cirosu, 12,196 milyar \$'a, 2002 yılında 62 savunma projesi yürütülürken, 2022 yılında 812'ye, 2002 yılında 5,5 milyar \$ savunma projeleri yürütülmekte iken, günümüzde 60 milyar \$'lık proje hacmine ulaştığını göstermektedir²³.

4.3. Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Kaynakları

Türkiye'nin savunmaya yönelik yatırım harcamaları; Cumhurbaşkanlığına bağlı olan Savunma Sanayii Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı'na (MSB) bağlı; Kara Kuvvetleri Komutanlığı (KKK), Hava Kuvvetleri Komutanlığı (HKK), Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (DKK) ve İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan; Jandarma Genel Komutanlığı (JGK) ve Sahil Güvenlik Komutanlığı (SGK) tarafından yapılmaktadır. Savunmaya yönelik ihtiyaçların karşılanması için Merkezi Yönetim Bütçesinden ilgili birimlere kaynak aktarımı sağlanmaktadır. Türkiye'nin savunmaya yönelik yapmış olduğu harcamalar, bütçe içi ve bütçe dışı kaynaklar olmak üzere Tablo 4.13'de sunulmaktadır.

Tablo 4.13. Savunma Harcamalarının Kaynakları

Kaynak: Canbay, 2010, s.36.

²³<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=48&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 19.06.2023).

Bütçe içi ve bütçe dışı kaynaklar ile bu kaynakların kullanan kurumlara ilişkin bilgi ve veriler başlıklar halinde ele alınacaktır.

4.3.1. Bütçe içi kaynaklar

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu hükümleri kapsamında, savunma harcamaları için bütçe içi kaynak aktarımları, ilgili yıl genel bütçesinden yapılmaktadır. Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı, 5018 sayılı kanuna göre I sayılı Genel Bütçeli Kurumlar kapsamında yer almakta olup, bu kurumlara aktarılan ödenekler savunma harcamaları olarak kabul edilmektedir. Tablo 4.14'te son beş yıllık dönemi kapsayan, 2018-2022 yılları arasında genel bütçeden savunmaya yönelik yatırım harcamaları için ayrılan kaynaklar ve ilgili yıl genel bütçesine ilişkin oranları sunulmaktadır.

Tablo 4.14. 2018-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki Savunma Harcamaları ve Yüzdesi (TL)

YIL	GENEL BÜTÇE	SAVUNMA HARCAMALARI	YÜZDESİ (%)
2018	751.299.665.000	54.396.147.000	7,24
2019	949.025.615.000	66.935.749.000	7,05
2020	1.082.021.197.000	77.956.283.000	7,20
2021	1.328.254.386.000	90.622.591.000	6,82
2022	1.728.401.621.000	118.353.638.000	6,85

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

2018-2022 yılları arası 5 yıllık dönemde savunma harcaması olarak aktarılan ödeneklerin genel bütçe içerisindeki payı, % 6,85 - % 7,24 arasında değişmektedir.

4.3.1.1. Milli Savunma Bakanlığı (MSB) bütçesi

Genel bütçeden savunma harcamaları için ayrılan en yüksek pay, Milli Savunma Bakanlığı'na aktarılmaktadır. Bunun nedeni ise Milli Savunma Bakanlığı bütçesinin; Genelkurmay Başkanlığı (Gnkur.), Kara Kuvvetleri Komutanlığı (KKK), Hava Kuvvetleri Komutanlığı (HKK), Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na (DKK) aktarılan ödenekleri içerisinde barındırmasıdır. Tablo 4.15'te, 2018-2022 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde, genel bütçeden MSB'ye, savunma harcamaları için ayrılan kaynaklar ve ilgili yıl genel bütçesine ilişkin oranları sunulmaktadır.

Tablo 4.15. 2018-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki Savunma Harcamaları Payları ve Yüzdesi (TL)

YIL	GENEL BÜTÇE	MSB BÜTÇESİ	YÜZDESİ (%)
2018	751.299.665.000	40.402.239.000	5,38
2019	949.025.615.000	46.462.303.000	4,90
2020	1.082.021.197.000	53.859.342.000	4,98
2021	1.328.254.386.000	61.484.939.000	4,63
2022	1.728.401.621.000	80.439.536.000	4,65

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

MSB bütçesinin 2018-2022 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde, genel bütçe içerisindeki payı %4,65 - %5,38 arasında değişmektedir. Bu oran, Tablo 4.14'te belirtilen toplam savunma harcamaları açısından dikkate alındığında, yaklaşık olarak %67-% 75'lik kısımlarının MSB bütçesine ait olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

MSB'nin genel bütçeden aktarılan kaynakları hangi gider kalemlerinde kullandığına ilişkin 2020-2022 yılları arasını kapsayan veriler Tablo 4.16'da sunulmaktadır.

Tablo 4.16. 2020-2022 Yılları MSB Bütçesi Giderleri (TL)

GİDER HARCAMA KALEMLERİ	2020	2021	2022
PERSONEL GİDERLERİ	29.445.185.000	34.195.104.000	44.852.669.000
SOSYAL GÜV. DEV. PRİM GİD.	4.652.056.000	5.218.963.000	6.700.565.000
MAL VE HİZMET ALIM GİD.	18.902.813.000	20.982.973.000	27.072.893.000
CARİ TRANSFERLER	670.813.000	861.287.000	1.588.787.000
SERMAYE GİDERLERİ	188.475.000	226.612.000	224.622.000
TOPLAM	53.859.342.000	61.484.939.000	80.439.536.000

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

Milli Savunma Bakanlığına bağlı olarak görev yapan personel sayısı 2021 yılı sonu itibarıyla 430.577 kişidir²⁴. Tablo 4.16'da ilk iki sırasında yer alan Personel Giderleri ve Sosyal Güvenlik Devlet Primi Gideri harcama kalemlerinin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020'de %63,31, 2021'de %64,10, 2022'de ise %64,09 seviyelerindedir. Bu iki gider harcama kalemi; MSB'ye bağlı çalışan askeri (rütbeli personel ve erbaş-er) ve sivil

²⁴<https://www.msb.gov.tr/Content/Upload/Docs/2021.pdf>, (Erişim Tarihi: 27.06.2022).

personelin maaş, sosyal güvenlik primleri ve diğer özlük haklarına ilişkin harcamaları kapsamakta olup, ilgili mevzuat hükümlerine göre kullanılmaktadır.

Diğer harcama kalemi olan Mal ve Hizmet Alımları Giderine aktarılan ödenekler; görevlerin icrasına ilişkin mal ve malzeme alımları, personelin geçici ve sürekli görevlendirmelerine ilişkin yolluklar, hizmet alımları, temsil ve tanıtım giderleri, mal, malzeme, makine-teçhizat bakım onarım giderleri, gayrimenkul mal bakım ve onarım giderleri için kullanılmaktadır. Bu harcama kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %35,10, 2021’de %34,13, 2022’de %33,66 seviyelerindedir.

Cari Transferler harcama kalemine aktarılan ödenekler; kar amacı gütmeyen kuruluşlara, hane halkına ve yurt dışına yapılan transferler için kullanılmaktadır. Bu harcama kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %1,25, 2021’de %1,40, 2022’de %1,98 seviyelerindedir.

Sermaye Giderleri harcama kalemine aktarılan ödenekler; mamul mal, gayri maddi hak alımları ile gayrimenkul sermaye üretim ve gayrimenkul büyük onarım giderleri için kullanılmaktadır. Bu harcama kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %0,35, 2021’de %0,37, 2022’de %0,28 seviyelerindedir.

Tablo 4.16’da ki harcamalar incelendiğinde, MSB’ye tahsis edilen ödeneklerin büyük bir kısmının personel giderleri ve mal, hizmet alımları için harcanmakta olduğu gözlemlenmektedir.

4.3.1.2. Jandarma Genel Komutanlığı (JGK) bütçesi

Jandarma Genel Komutanlığı, İçişleri Bakanlığına bağlı kurum olarak görevini yerine getirmektedir. Jandarma, emniyet ve asayiş ile kamu düzeninin korunmasını sağlayan ve diğer kanun ve nizamların verdiği görevleri yerine getiren silahlı askeri bir güvenlik ve kolluk kuvvetidir. JGK, 5018 s. kanunun I sayılı cetvelindeki kurumlar arasında yer almakta olup, genel bütçeden ödenek tahsisi yapılmaktadır. JGK’nın yayımlanmış olduğu 2021 Yılı Faaliyet Raporu’na göre, kurumda görev yapan personel sayısı 192.978 kişidir²⁵. Tablo 4.17’de, 2018-2022 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde, genel bütçeden JGK’ya aktarılan savunma harcamalarına ilişkin tutarlar ve ilgili yıl genel bütçesine ilişkin oranları sunulmaktadır.

²⁵<https://www.jandarma.gov.tr/kurumlar/jandarma.gov.tr/Jandarma/indirilebilir-icerikler/JANDARMA-GENEL-KOMUTANLIGI-2021-YILI-FAALİYET-RAPORU.pdf>, (Erişim Tarihi: 28.06.2022).

Tablo 4.17. 2018-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki JGK Bütçesi Payları ve Yüzdesi (TL)

YIL	GENEL BÜTÇE	JGK BÜTÇESİ	YÜZDESİ (%)
2018	751.299.665.000	13.311.208.000	1,77
2019	949.025.615.000	19.604.133.000	2,07
2020	1.082.021.197.000	22.968.117.000	2,12
2021	1.328.254.386.000	27.666.860.000	2,08
2022	1.728.401.621.000	35.996.445.000	2,08

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

JGK bütçesinin 2018-2022 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde, genel bütçe içerisindeki yaklaşık payı %1,77 - %2,12 arasında değişmektedir. Bu oran, Tablo 4.14'te belirtilen toplam savunma harcamaları açısından dikkate alındığında, yaklaşık olarak %24 - %30'luk kısımlarının JGK'ya aktarıldığını göstermektedir.

JGK'nın genel bütçeden aktarılan kaynakları hangi gider kalemlerinde kullandığına ilişkin 2020-2022 yılları arasını kapsayan veriler Tablo 4.18'de sunulmaktadır.

Tablo 4.18. 2020-2022 Yılları JGK Bütçesi Giderleri (TL)

GİDER HARCAMA KALEMLERİ	2020	2021	2022
PERSONEL GİDERLERİ	16.726.459.000	20.059.976.000	26.758.164.000
SOSYAL GÜV. DEV. PRİM GİD.	2.111.388.000	2450.111.000	3.135.240.000
MAL VE HİZMET ALIM GİD.	3.723.993.000	4.094.339.000	5.186.183.000
CARİ TRANSFERLER	6.939.000	10.408.000	12.870.000
SERMAYE GİDERLERİ	399.338.000	1.052.026.000	903.988.000
TOPLAM	22.968.117.000	27.666.860.000	35.996.445.000

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

İlk iki sırasında yer alan Personel Giderleri ve Sosyal Güvenlik Devlet Primi Gideri harcama kalemlerinin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020'de %82,02, 2021'de %81,36, 2022'de ise %83,05 seviyelerindedir. Mal ve Hizmet Alım Gideri harcama kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020'de %16,21, 2021'de %14,80, 2022'de %14,41'dir. Cari Transferler harcama gider kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020'de %0,03, 2021'de %0,04, 2022'de %0,04'tür. Son olarak Sermaye Giderleri harcama kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020'de %1,74, 2021'de %3,80, 2022'de %2,51'dir.

Tablo 4.18’de ki harcamalar incelendiğinde, JGK’ya tahsis edilen ödeneklerin büyük bir kısmının personel giderleri ve mal, hizmet alımları için harcanmakta olduğu gözlemlenmektedir.

4.3.1.3. Sahil Güvenlik Komutanlığı (SGK) bütçesi

Sahil Güvenlik Komutanlığı, İçişleri Bakanlığına bağlı kurum olarak görevini yerine getirmektedir. SGK’nın görevi; ülke sınırları içerisinde kara ve denizin birleştiği tüm noktalarda; deniz güvenliği ve emniyetini sağlamak, bu sınırlar içerisinde suç oluşumunu önlemek ve müdahale etmektir. Orta Doğu’da yaşanan iç karışıklık sebebiyle deniz yolu ile insan kaçakçılığının yapılmasına engel olunması önemli görevleri arasında yer almaktadır. SGK, 5018 s. kanunun I sayılı cetvelinde yer almakta olup, genel bütçeden ödenek tahsisi yapılmaktadır.

SGK’da 18 Haziran 2021 yılı itibariyle görevli personel sayısı 7.217 kişidir²⁶. Tablo 4.19’da, 2018-2022 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde, genel bütçeden SGK’ya savunma harcamalarına ilişkin tutarlar ve ilgili yıl genel bütçesine ilişkin oranları sunulmaktadır.

Tablo 4.19. 2020-2022 Yılları Genel Bütçe İçindeki SGK Bütçesi Payları ve Yüzdesi (TL)

YIL	GENEL BÜTÇE	SGK BÜTÇESİ	YÜZDESİ (%)
2018	751.299.665.000	682.700.000	0,09
2019	949.025.615.000	869.313.000	0,09
2020	1.082.021.197.000	1.128.824.000	0,10
2021	1.328.254.386.000	1.470.792.000	0,11
2022	1.728.401.621.000	1.917.657.000	0,11

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

SGK bütçesinin 2018-2022 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde, genel bütçe içerisindeki payı %0,09 - %0,11 arasında değişmektedir. Bu oran, Tablo 4.14’te belirtilen toplam savunma harcamaları açısından dikkate alındığında, yaklaşık olarak %1,2 - %1,6’lık kısımlarının SGK’ya aktarıldığını göstermektedir. SGK’nın genel bütçeden aktarılan kaynakları, hangi gider kalemlerinde kullandığına ilişkin 2020-2022 yılları arasını kapsayan veriler Tablo 4.20’de sunulmaktadır.

²⁶<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/icisleri-bakani-soyly-sahil-guvenlik-personel-sayisini-7-bin-217ye-cikardik/2278129>, (Erişim Tarihi: 28.06.2022).

Tablo 4.20. 2020-2022 Yılları SGK Bütçesi Giderleri (TL)

GİDER HARCAMA KALEMLERİ	2020	2021	2022
PERSONEL GİDERLERİ	626.071.000	842.735.000	1.072.980.000
SOSYAL GÜV. DEV. PRİM GİD.	92.869.000	123.219.000	151.050.000
MAL VE HİZMET ALIM GİD.	367.659.000	404.279.000	521.371.000
CARİ TRANSFERLER	4.044.000	4.598.000	5.267.000
SERMAYE GİDERLERİ	38.181.000	95.961.000	166.989.000
TOPLAM	1.128.824.000	1.470.792.000	1.917.657.000

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

İlk iki sırasında yer alan Personel Giderleri ve Sosyal Güvenlik Devlet Primi Gideri harcama kalemlerinin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %63,69, 2021’de %65,68, 2022’de ise %63,83 seviyelerindedir. Mal ve Hizmet Alım Gideri harcama kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %32,57, 2021’de %27,49, 2022’de %27,19’dur. Cari Transferler harcama gider kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %0,36, 2021’de %0,31, 2022’de %0,27’dir. Sermaye Giderleri harcama kaleminin ise bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %3,38, 2021’de %6,52, 2022’de %8,71’dir.

Tablo 4.20’de ki harcamalar incelendiğinde, SGK’ya aktarılan ödeneklerin büyük bir kısmının personel giderleri ve mal, hizmet alımları için harcanmakta olduğu gözlemlenmektedir.

4.3.1.4. Savunma Sanayii Başkanlığı (SSB) bütçesi

Türkiye’nin savunma sanayi altyapısına ilişkin politikalarının tespit ve tatbiki, modern bir savunma sanayinin geliştirilmesi ve TSK’nın modernizasyonu amacıyla, 1985 yılında 3238 sayılı kanun ile MSB bünyesinde Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (SAGEB) kurulmuş, 1989 yılında Savunma Sanayii Müsteşarlığı adı altında yeniden yapılandırılmıştır. 2018 yılında ise 703 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile Savunma Sanayii Başkanlığı (SSB) adını almıştır. Savunma Sanayii Başkanlığının görevleri;

- İcra komitesinin aldığı kararları uygulanması,
- Proje bazında yıllar itibariyle yapılacak alımlara ilişkin sipariş kontratlarının bağlanması,

c. Mevcut milli sanayinin, gelişen savunma sanayi ve ihtiyaçlarına göre modernize edilmesi için yerli ve yabancı yeni teşebbüsleri yönlendirme ve Devlet katılımının planlanması,

ç. Savunma sanayii ürünlerinin ihracatı ve Off-Set ticaretini koordine edilmesi,

d. Üretilen ürünlerin kontrat muhteviyatına uygunluğu ve kalite kontrollerinin yapılması,

e. Gerektiğinde özel, kamu veya karma nitelikli yeni yatırımların desteklenmesi şeklinde belirtilmektedir²⁷.

SSB'nin özel bütçeden tahsis edilen kaynakları hangi gider kalemlerinde kullandığına ilişkin 2020-2022 yılları arasını kapsayan veriler Tablo 4.21'de sunulmaktadır.

Tablo 4.21. 2020-2022 Yılları Özel Bütçe İçindeki SSB Bütçesi Payları ve Yüzdesi (TL)

YIL	ÖZEL BÜTÇE	SSB BÜTÇESİ	YÜZDESİ (%)
2018	60.767.449.000	66.011.000	0,11
2019	40.748.493.000	87.822.000	0,22
2020	46.277.434.000	100.839.000	0,22
2021	74.482.183.000	120.063.000	0,16
2022	97.509.812.000	153.974.000	0,16

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

SSB bütçesinin 2018-2022 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde; özel bütçe içerisindeki payı %0,11 - %0,22 arasında değişmektedir. Tablo 4.22'de, 2020-2022 yılları arasında SSB'nin son 3 yıllık dönemindeki bütçe harcamalarının hangi gider kalemlerinde kullanılmak üzere tahsis edildiğine ilişkin veriler sunulmaktadır.

²⁷<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=39&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 30.06.2022)

Tablo 4.22. 2020-2022 Yılları SSB Bütçesi Giderleri (TL)

GİDER HARCAMA KALEMLERİ	2020	2021	2022
PERSONEL GİDERLERİ	74.237.000	90.553.000	117.586.000
SOSYAL GÜV. DEV. PRİM GİD.	9.795.000	11.032.000	14.178.000
MAL VE HİZMET ALIM GİD.	12.384.000	13.616.000	15.370.000
CARİ TRANSFERLER	2.616.000	2.876.000	3.340.000
SERMAYE GİDERLERİ	1.807.000	1.986.000	3.500.000
TOPLAM	100.839.000	120.063.000	153.974.000

Kaynak : T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları bölümünden derlenmiştir.

İlk iki sırasında yer alan Personel Giderleri ve Sosyal Güvenlik Devlet Primi Gideri harcama kalemlerinin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %83,33, 2021’de %84,61, 2022’de ise %85,58 seviyelerindedir. Mal ve Hizmet Alım Gideri harcama kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %12,28, 2021’de %11,34, 2022’de %9,98’dir. Cari Transferler harcama gider kaleminin bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %2,59, 2021’de %2,40, 2022’de %2,17’dir. Sermaye Giderleri harcama kaleminin ise bütçe içerisindeki yaklaşık payı; 2020’de %1,79, 2021’de %1,65, 2022’de %2,27’dir.

Tablo 4.22’deki harcamalar incelendiğinde, SSB’ye aktarılan ödeneklerin büyük bir kısmının personel giderleri ve mal, hizmet alımları için harcanmakta olduğu gözlemlenmektedir.

4.3.1.5. Özel kanunlardan aktarılan gelirler

5018 sayılı kanuna göre özel gelir; Genel Bütçe kapsamında bulunan idarelerin, kamu görevi veya hizmeti dışında ilgili kanun ve Cumhurbaşkanlığı kararnameleri gereği belirtilen faaliyetleri karşılığında fiyatlandırılabilen mal ve hizmetlere ilişkin elde edilen ve bütçede gösterilen gelir türüdür (5018 s.k, s.2).

Özel gelirler kapsamında; MSB bünyesinde faaliyet gösteren döner sermaye işletmelerinden elde edilen gelirler, 3212 sayılı kanun kapsamında TSK tarafından üretilen, yurt içi ve yurtdışından çeşitli yollar ile elde edilen mal ve malzemeler, hurdaya ayrılan ve ihtiyaç fazlası mal ve hizmetlerin satışı ile bedelli askerlikten elde edilen gelirler sayılmaktadır (Canbay, 2010, s.42).

4.3.2. Bütçe dışı kaynaklar

Türk Savunma Sanayine yönelik yatırım harcamalarını gerçekleştirmek için her yıl Merkezi Yönetim Bütçesi'nden ödenek aktarımı yapılmaktadır. Bunun yanı sıra savunma harcamalarına bütçe dışından kaynak tahsisi yapan kurum ve kuruluşlar da bulunmaktadır. Bu kuruluşlar; Savunma Sanayi Destekleme Fonu (SSDF) ve Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV)'dir. Kuruluşların görevleri ve yapmış oldukları faaliyetler, alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

4.3.2.1. Savunma Sanayi Destekleme Fonu (SSDF)

Savunma harcamalarının bütçe dışı gelir ile desteklenmesi maksadıyla 1985 yılında 3238 sayılı kanunun 12. maddesi ile Savunma Sanayi Destekleme Fonu (SSDF) kurulmuştur. Bu madde kapsamında SSDF'nin kaynakları;

- a. Her yıl bütçeye savunma maksatlı eklenecek ödenekler,
- b. TSK güçlendirmek amacıyla kurulmuş vakıflardan yapılacak transferler,
- c. 1971 yılında Türk Hava Kuvvetlerinin Güçlendirilmesi için çıkarılan 1473 sayılı kanuna göre aktarılacak fonların tamamı,
- ç. MSB bütçesinden modern, silah araç ve gereçleri için ayrılan ödenek,
- d. 1111 sayılı Askerlik kanununun 10. md. bedelli askerlikten elde edilecek gelirler,
- e. Fonun kendi mal varlığından ve yönetiminden elde edilecek gelirler,
- f. Bağış, yardım ve diğer gelirleri kapsamaktadır.

SSDF elde edilen gelirleri kullanma yetkisi, Savunma Sanayii İcra Komitesi'ne aittir. Bu komitede; Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Hazine ve Maliye Bakanı, İçişleri Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Sanayii ve Teknoloji Bakanı, Genelkurmay Başkanı ve Savunma Sanayii Başkanı yer almaktadır. SSDF'nin 1985 yılındaki kuruluş amacı, TSK'nın silah ve teçhizat vb. açıdan modernizasyonu olsa da, sonraki dönemlerde yapılan kanun değişiklikleri ile Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nün güvenlik ve istihbarat amaçlı tedarik taleplerini karşılanmaya başlamıştır²⁸. Ayrıca SSDF, 3238 sayılı kanunun 14.maddesine göre; kurumlar vergisinden, bağış ve yardımlar nedeniyle veraset ve intikal vergisinden, damga vergisinden, açılacak krediler nedeniyle tahakkuk edecek faiz, banka ve sigorta

²⁸<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=1040&LangID=1>, (Erişim Tarihi: 02.07.2022).

muamelelerinden muaf tutulmuştur.

SSDF, elde ettiği gelirlere ilişkin harcamaları; savunmaya ilişkin malzeme ve hizmet alımlarının yanı sıra, avans ve kredi ödemelerinde, kamulaştırmaya yönelik alt yapı yatırımlarında, yerli silah üreten firmalara sermaye desteği sağlanmasında, Ar-Ge yatırımlarına ilişkin proje ödemelerinde, fon transferlerinde, kredilere ait anapara ödemelerinde kullanılmaktadır (Şenesen, 2002, s.40).

4.3.2.2. Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV)

Türkiye daha önceki açıklamalarda da ifade edildiği gibi, 1964 Kıbrıs sorunu ve 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında envanterinde bulunan ve dış ülkelerden temin edilen silah ve teçhizatlarının kullanımı konusunda çeşitli engellemeler ile karşılaşmıştır. Bunlardan en önemlisi ABD tarafından uygulanan silah ambargosudur. Müttefik sayılan ülkelerin bu tutumu, yerli savunma sanayinin son derece önemli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yerli savunma sanayinin geliştirilmesi amacıyla 1974'te Kara Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı, sonrasında Deniz ve Hava Kuvvetlerine bağlı güçlendirme vakıfları da kurulmuştur. Devlet tarafından vakıfların bağış ve özel yasalar ile gelir elde etmesine yönelik imkânlar tanınmıştır. 17 Haziran 1987 tarihinde 3388 sayılı Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Kanunu ile bu üç vakıf tek bir çatı altına alınarak Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV) ismini almıştır²⁹.

TSKGV'nin tamamı savunma sanayinde 6 bağlı ortaklığı, 8 iştiraki olmak üzere toplamda 14 şirkette doğrudan pay sahipliği vardır. Bağlı ortaklıklar; ASELSAN, Türk Havacılık ve Uzay Sanayi, ROKETSAN, HAVELSAN, İşbir Elektrik Sanayi A.Ş., ASPİLSAN Enerji Sanayi ve Ticaret A.Ş.'dir. İştiraki olduğu şirketler; TUSAŞ Motor Sanayi A.Ş. (TEI), DİTAŞ Deniz İşletmeciliği ve Tankerciliği A.Ş., NETAŞ Telekomünikasyon A.Ş., Mercedes-Benz Türk A.Ş., Mercedes Benz Otomotiv A.Ş., Havaalanı İşletme ve Havacılık Endüstrileri A.Ş. (HEAŞ), TURKTIPSAN Sağlık Turizm Eğitim Ticaret A.Ş., TRTEST Test ve Değerlendirme A.Ş.'dir³⁰. TSKGV'nin 2019-2020 yılları gelir ve giderlerine ilişkin bilgiler Tablo 4.23'de sunulmaktadır.

²⁹<https://www.tskgv.org.tr/tr/hakkimizda/tarihce>, (Erişim Tarihi: 30.06.2022)

³⁰<https://www.tskgv.org.tr/tr/ortakliklarimiz/bagli-ortakliklarimiz>,
<https://www.tskgv.org.tr/tr/ortakliklarimiz/istiraklerimiz>, (Erişim Tarihi: 30.06.2022).

Tablo 4.23. TSKGV'nin 2021-2022 Yılları Karşılaştırmalı Gelirler ve Giderler Tablosu (TL)

	31.12.2021		31.12.2022	
GELİRLER		717.756.484,61		778.440.731,56
KİRA GELİRLERİ	19.932.133,45		24.964.955,12	
BAĞIŞ VE YARDIMLAR	29.642.170,34		55.093.453,97	
İŞTİRAK ve BAĞLI ORT. KAR PAYI GELİRLERİ	366.987.701,07		413.277.715,16	
FAİZ GELİRLERİ	93.960.865,98		127.052.614,46	
MENKUL KIYMET SATIŞ KARLARI	1.667.894,70		1.924.996,41	
KAMBİYO KARLARI	157.256.989,44		155.065.681,80	
FAALİYET İLE İLGİLİ DİĞ. GELİR ve KARLAR	47.189.641,17		0,00	
DİĞER OLAĞANDIŞI GELİR ve KARLAR	1.119.088,46		1.061.314,64	
GİDERLER		21.426.667,59		36.701.293,57
GENEL YÖNETİM GİDERLERİ	21.426.667,59		36.701.293,57	
NET DÖNEM KARI		696.329.817,02		741.739.437,99

Kaynak : <https://www.tskgv.org.tr/files/documents/mali-tablolar-mali-tablolar-2021-2022-yili-karsilastirmali-gelir-tablosu-080620231623998463.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).

TSKGV'nin gelir kaynakları; kira gelirleri, bağış ve yardımlar, iştirak ve bağlı ortaklık kâr payı gelirleri, faiz gelirleri, menkul kıymet satış kârları, kambiyo kârları, faaliyetler ile ilgili diğer gelir ve kârlar, diğer olağandışı gelir ve kârlar olduğu görülmektedir. TSKGV'nin 2022 yılında bir önceki yıla göre elde ettiği gelirler % 8,46, dönem net kârı ise %6,52 oranında artmıştır.

4.3.2.3. Dış askeri yardımlar

Türkiye'ye dış askeri yardım kapsamında; ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya askeri yardım yapan ülkelerdir. Bunun dışında NATO üyeliği kapsamında yapılan askeri yardımlar da bulunmaktadır.

ABD tarafından Türkiye'ye, II. Dünya Savaşından, Kıbrıs Barış Harekâtına kadar olan sürede yapılan yardımlar; hibe, ödünç verme, kiralama, askeri eğitim ve öğretim şeklindedir. 1972 yılından sonra ise yardımlar, Askeri Yabancı Satışlar (Foreign Military Sales- FMS) adı altında kredi verme usulüyle sağlanmaktadır (Özlu, 2006, s.131).

II. Dünya Savaşı sonrası SSCB, Türkiye'den; İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının savunulmasında ortak olunması ve üs kurulmasıyla Kars ve Ardahan'ın kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Bu olumsuz durumlar karşısında Türkiye ile ABD, SSCB'ye karşı işbirliği yapılmasına karar verilmiştir. Tarihsel gelişim süreçlerinde kısaca

değınildiği gibi, 22 Mayıs 1947'de ABD Başkanı Harry TRUMAN'ın onayıyla Türkiye'ye, Truman Doktrini olarak da bilinen askeri ve mali yardım yapılmasına karar verilmiştir. Yardım, Bakanlar Kurulu onayına müteakip 12 Temmuz 1947 yılında Dışışleri Bakanı Hasan SAKA ile ABD Büyükelçisi Edwin C. WILSON arasında imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yardım sayesinde Türkiye'ye 100 milyon\$ borç, hibe ve kredi şeklinde yardım yapılması sağlanmıştır. Aynı zamanda bu yardım kapsamında, SSCB tehdidi altında bulunan Yunanistan'a da 300 milyon\$ tutarında askeri ve mali yardım sağlanmıştır (Malkoç, 2006, s.89-127). Truman Doktrini kapsamında 1947-1949 döneminde Türkiye'ye verilen yardım tutarı 152,5 milyon\$ çıkmıştır. Yardımın 147,5 milyon\$'lık kısmı kara, hava ve deniz kuvvetlerine ait silah teçhizatın yenilenmesi için, 5 milyon\$'lık kısmı ise yol yapım çalışmaları için ayrılmıştır (Ertem, 2009, s.390).

ABD tarafından Truman Doktrini kapsamında yapılan yardımlar, her ne kadar Türkiye'yi, SSCB'ye karşı korumak için yapılmış olsa da bazı olumsuz sonuçlar yarattığı savunulmaktadır. Bu yardımlarla Türkiye'nin, Batı Bloğu tarafında kendine yer bularak, emperyalizmin etkisi alanına girdiği ileri sürülmektedir. Bu durumun dışa bağımlılığa yol açarak, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kurulan yerli savunma sanayinin gelişmesine olumsuz etkileri olduğu ileri sürülmektedir. ABD'nin karşılıksız olarak vermiş olduğu silah ve teçhizatın bakım maliyetleri, bütçeye yük teşkil etmekle kalmamış, yardım şartları kapsamında kullanım imkânlarını kısıtlanmıştır. Bu durum, Kıbrıs sorunu esnasında ABD Başkanı JOHNSON'un, Başbakan İsmet İNÖNÜ'ye, yardımı yapılan silah ve teçhizatın kullanılmaması yönünde yazmış olduğu mektupta da belirtilmiştir (Kalyon, 2010, s.18-22).

Türkiye, II. Dünya Savaşı sırasında bir taraftan Almanya, diğer taraftan İngiltere ve Fransa'dan askeri malzeme tedariklerine devam etmiştir. Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında 1939 yılında Ankara'da imzalanan Yardımlaşma Antlaşması neticesinde, toplamda 25 milyon sterlinlik savaş teçhizatının Türkiye'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra İngiltere, Türkiye'nin 15 milyon pound değerinde külçe altın borcunu da silmeyi kabul etmiştir. Almanya ise Türkiye'ye 1942 yılında kendisinden silah siparişinde bulunabilmesi için 100 milyon Reichsmark tutarında kredi desteği sağlamıştır. Türkiye, Almanya'dan sadece silah alımı yapmamış aynı zamanda askeri malzeme ve mühimmat satışında da bulunmuştur. Ortaya çıkan durum İngiltere ve ABD'yi tedirgin etmiştir (Özlü, 2013, s.81-86).

II. Dünya Savaşının sona ermesi ile birlikte İngiltere, Mısır ve Irak'ta kendisine ait olan askeri silah ve teçhizatları satmaya karar vermiş ve Türkiye ile anlaşma yoluna gitmek istemiştir. 1946 yılında İngiltere, Türkiye'ye kredi kullanımını sağlayarak silah ve teçhizatlar için 3 milyon 131 bin sterlin karşılığında anlaşmıştır. Ancak alınan malzemelerin birçoğunun istenilen seviyede olmadığı, arızalı, teslim ve montajı konusunda sıkıntılar olduğu ortaya çıkmıştır (Özlu, 2006, s. 172-174).

NATO'nun üye ülkelere yapmış olduğu yardımlar, NATO Enfrastrüktür (Altyapı) Fonu adı ile anılmaktadır. Üye ülkeler ekonomik güçleri oranında bu fona katkı yapmaktadırlar. Alt Yapı Fonu sayesinde; üye ülkelerin savunma sistemlerine yönelik alt yapı tesislerinin inşa edilmesi, taşınabilir teçhizat ve sistemlerin teminine yönelik yardımların yapılması sağlanmaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında Türkiye, NATO Alt Yapı Fonuna, 1953 yılından 2006 yılına kadar 270 milyon euro katkıda bulunmuş olup, karşılığında 4,5 milyar euro pay almıştır. NATO'nun üye ülkelere sağlamış olduğu katkılar sıralamasında Türkiye, Almanya'nın ardından ikinci sırada yer almaktadır (Özlu, 2006, s. 213).

4.4. Türkiye'nin Savunmaya Yönelik Harcamalarını Etkileyen Faktörler

Türkiye'nin savunmaya yönelik yatırım harcamalarına etki eden faktörler sırasıyla; jeopolitik konum, terörizm, savunma ambargoları ve yatırım harcamasına etkisi olan ülkeler başlıkları altında ele alınacaktır.

4.4.1. Jeopolitik konum

Türkiye dünya üzerinde bulunduğu coğrafi konum itibariyle güç dengelerinin odak noktası konumunda bulunmaktadır. II. Dünya Savaşının bitiminden sonra SSCB'nin, Kars ve Ardahan illeri ile boğazların kullanımı konusunda imtiyazlar istemesi, aynı zamanda ABD'nin Türkiye ve Yunanistan'a SSCB'nin olası tehditleri karşısında Truman Doktrini kapsamında yapmış olduğu askeri ve mali yardımlar, Türkiye'nin sahip olduğu toprakların önemini ortaya çıkarmaktadır. Türkiye; Asya ve Avrupa arasında köprü vazifesi görmesi, Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelerin Ege, Akdeniz ve Orta Doğu'ya deniz bağlantısının olması nedeniyle gelişmiş ülkelerin küresel planları arasında sürekli olarak kendisine yer bulmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin savunma harcamalarında azalmaya gitmesini engellemekte olup, yerli savunma sanayinin uluslararası düzeyde sürekli kendini yenilemesi ve yenilikleri takip etmesini gerektirmektedir.

Coğrafi konumun yanı sıra Türkiye, yeraltı ve yerüstü kaynakları ile dünyada

zengin sayılabilecek ülkeler arasında yer almaktadır. Bu zenginliklerin başında su kaynakları gelmektedir. Tatlı su kaynaklarının iklim değişikliği sebebiyle azalacağı düşünüldüğünde, ilerleyen dönemlerde komşu ülkeler ile su savaşlarına neden olabileceği değerlendirilmektedir (Canbay, 2010, s.52). Türkiye’den doğup Irak ve Suriye üzerinden Orta Doğu ülkelerine giden Fırat ve Dicle Nehirleri, geçmiş dönemlerde Türkiye’nin Keban, Karakaya ve Atatürk barajları inşaatlarının yapım aşamalarında komşu ülkeler ile arasında sıkıntılar oluşmasına neden olmuştur³¹.

Dünyada 20’nci yüzyıl savaşları petrol rezervleri eksenini üzerinden gerçekleşmiştir. 21. yüzyılda ise bu durum doğalgaz rezervleri ve akım yönü üzerinden olacağı değerlendirilmektedir. Türkiye, doğalgaz rezervi bakımından enerji coğrafyasının dışında kalmaktadır. Ancak bu rezervlerin Asya-Avrupa arasında taşınmasına ilişkin doğalgaz boru hatlarının en uygun geçiş güzergâhına sahip olması Türkiye’ye önem kazandırmaktadır (Akdemir ve Kuşçu, 2012, s.101).

Tunus ve Mısır’da başlayıp tüm Arap ülkelerini etkisi altına alan ve Arap Baharı ismi ile anılan halk isyanı ve protestolar, mevcut ülkeleri iç savaşa sürüklemiştir. Bu ayaklanmalar Türkiye’nin güneyinde bulunan ve en uzun sınır komşusu olan Suriye’de de 15 Mart 2011 başlayıp, günümüzde halen devam etmektedir. İç savaştan kaçıp Türkiye’ye sığınan Suriyelilerin sayısı 3 milyon 344 bin 092 kişidir³².

Türkiye’nin jeopolitik konumu nedeniyle yukarıda belirtilen hususlar konusunda, geçmişte aldığı ve gelecekte alacağı kararların içerisinde, sürekli olarak savunma harcamalarını artıran unsurların süreklilik arz edeceği kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle; genel bakış açısıyla savunma sanayinde yerli ve milli oluşumlara öncelik verilmesi ve desteklenmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

4.4.2. Terörizm

Türk Dil Kurumu’na (TDK) göre terör; yıldırma, cana kıyma ve malı yakıp yıkmaya, korkutma ve tedhiş anlamlarına gelmektedir. 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanununun 1. Maddesine göre terör; Türkiye Cumhuriyetinin niteliklerini, siyasi, hukuki, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek üzerine örgüte mensup kişiler tarafından girilen her türlü suç teşkil eden eylemler şeklinde tanımlanmaktadır³³. Terörizm ise; siyasi bir amaca

³¹<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-nin-sinirasan-sular-politikasi-firat-dicle-havzasi/1377914#>, (Erişim Tarihi: 03.08.2022).

³²<https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).

³³3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu.

ulaşmak için mevcut devlet düzenine, halka ve bireylere karşı şiddet uygulayarak, kargaşa ve güvensizlik ortamının yaratılması faaliyetlerdir³⁴.

İçişleri Bakanlığınca; Türkiye aleyhine terör faaliyetlerinde bulunan örgütler; DEAŞ, Devrimci Karargah, Devrimci Halk Kurtuluş Partisi (DHKP/C), DKP/BÖG, El Kaide, Paralel Devlet Yapılanması (FETÖ/PDY), Hizbullah, Hizbullah İlim Terör Örgütü, HTŞ, İslami Hareket Örgütü, MKP, MLKP, MLSBP, Kürdistan İşçi Partisi PKK/KCK Suriye kolu olan PYD/YPG, Tevhid-Selam Kudüs Ordusu, Türkiye Halk Kurtuluşu Partisi Cephesi (THKP/C), TİKB, TKEP/L, Türkiye Komünist Partisi (TKP/ML) şeklinde sıralanmaktadır³⁵. Bu örgütlerin yapmış oldukları eylem, protesto ve saldırılar nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti devleti maddi ve manevi kayıplar yaşamaktadır.

Gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye, kuruluş dönemlerinde itibaren çeşitli terör örgütü yapılanmaları ile karşı karşıya kalmıştır. Kamu düzenini yıkmaya yönelik olan yapılar yoğun olarak; siyasi, dini, etnik ayrışma üzerinden eylemlerini sürdürmektedir (Canbay, 2010, s.58). PKK/KCK'nın Irak ve Suriye'de de örgütlenmesi varlığını devam ettirmekte olup, adı PYD/YPG olarak geçmektedir. Terör eylemlerinde sadece asker, polis, öğretmen gibi kamu görevlilerini değil sivil vatandaşlar da hedef alınmaktadır. TBMM'nin 2013 yılında terör ve şiddet eylemlerine yönelik yapmış olduğu araştırma sonucu hazırlanan raporda; yukarıdaki örgütlerden sadece birinin 1984-2012 yılları arasında 35 bin 576 kişinin ölümüne sebep olduğu tespit edilmiştir (Alptekin, 2019, s.37-39).

Türkiye, terör eylemlerinden vatandaşlarını korumak amacıyla güvenlik önlemlerini artırmakta, bu durum ise savunma harcamalarında artışa gidilmesine neden olmaktadır. Terör olaylarının 1984 - 2016 yılları arasında ekonomiye çarpan etkisi dikkate alındığında 1 trilyon 200 milyar \$ tutarında olup, yıllık maliyeti 40 milyar\$ olmuştur³⁶. Terörün Türk ekonomisine maliyete konusunda eski Kültür ve Turizm Bakanı olan Numan KURTULMUŞ'un 2018 yılında yapmış olduğu açıklamada ise; 1984 yılı ve sonrasında terör harcamasının 1 trilyon 500 milyar \$ tutarında olduğu ve yılda 44 milyar \$ civarında harcama yapıldığını belirtmiştir³⁷. Terörün bitirilmesine yönelik yapılan bu

³⁴<https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 04.08.2022).

³⁵<http://www.teroraranlar.pol.tr/>, (Erişim Tarihi: 04.08.2022).

³⁶<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/30-yilda-terorun-turkiyeye-maliyeti-239602.html>, (Erişim Tarihi: 05.08.2022).

³⁷<https://www.iha.com.tr/istanbul-haberleri/terorun-bir-yillik-maliyetiyle-35-avraya-tuneli-yapilabilirdi-2788417/>, (Erişim Tarihi:05.08.2022).

harcamalar Türkiye'nin kaynaklarını farklı alanlara yönlendirmesine engel teşkil etmektedir.

Avustralya merkezli Ekonomi ve Barış Enstitüsünün (IEP), terörün yaşama etkilerine ilişkin, Dünya çapında ülkelerin yıllık göreceli barış ve güvenlik düzeylerini araştırarak raporu sunmaktadır. IEP ülke sıralamalarını oluştururken 23 gösterge üzerinden değerlendirme yapmakta ve ülkeleri sıralamaktadır. Sıralama yapılırken; ülkedeki terör olayları, silah ihracat ve ithalatı, askeri harcamaların GSYH'ya oranı, suçluluk oranları, iç ve dış çatışmalar, silahlara erişim vb. konular ele alınmaktadır.

2022-2023 yılı Küresel Barış Endeksi raporlarına göre; Türkiye, 163 ülke arasından orta düzey barış durumuna sahip ülke olarak 145'inci, 2023 yılında ise 147'inci sırada yer almaktadır. Listede ilk dört sırayı alan üst düzey barış durumuna sahip ülkeler; İzlanda, Yeni Zelanda, İrlanda ve Danimarka olurken, düşük düzey barış durumunda olan ve son üç sırayı alan ülkeler ise; Suriye, Yemen, Afganistan'dır³⁸. 2022 ve 2023 yılı raporlarına göre Türkiye, 36 Avrupa ülkesi arasında barış endeksinde son sırada yer almaktadır.

4.4.3. Savunma ambargoları

Önceki açıklamalarda yer aldığı üzere, II. Dünya Savaşının bitimiyle birlikte, ABD ve SSCB arasında başlayan Soğuk Savaş, Türkiye'nin savunma güvenliğini artırması gereken dönem halini almıştır. Savaşın kazananları arasında yer alan SSCB, Türkiye'den Kars ve Ardahan illeri ile boğazlar konusunda imtiyazlar talep etmiştir. Türkiye, 1923 sonrası savunma sanayi alanında her ne kadar atılımlar yapmış olsa da olası bir savaş durumunda, SSCB karşısında zorluklar yaşayabileceğini bilinmekteydi. SSCB isteklerine karşı koyabilmek ve savunma güvenliğini artırmak amacıyla Türkiye, ABD'den hibe ve yardım talebinde bulunmuştur. ABD, Avrupa ve Orta Doğu politikaları kapsamında kendi çıkarları ile uyumlu olduğu için Türkiye'ye yardım etmeyi kabul etmiştir. Bunu yanı sıra Türkiye, 1952 yılına NATO'ya üye olarak, Batı Bloğu saflarında yer almıştır. 1947 – 1973 yılları arasında alınan yardım ve hibeler sayesinde TSK'nın ihtiyaçlarında azalma olmuş, yerli savunma sanayi üretim ve satışları sekteye uğramış, siparişler azaltmış ve sonucunda da askeri fabrikalar kapatılmaya başlamıştır. ABD, Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtını sonlandırmaması ve haşhaş üretimini durdurmadığı gerekçesiyle 1975 yılında

³⁸<https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2022/06/GPI-2022-web.pdf>,
<https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2023/06/GPI-2023-Web.pdf> (Erişim Tarihi;13.07.2023).

Türkiye'ye karşı başlatmış olduğu savunma ambargosunu, karşılıklı restleşmeler ve uygulamalar ile 3 yıl boyunca devam etmiştir. ABD'nin Türkiye'ye karşı almış olduğu silah ambargosu kararı, yerli savunma sanayine dönüşü ve savunma harcamalarında artış yapılması gerektiği düşüncesini kuvvetlendirmiştir.

Türkiye'ye askeri ambargo uygulayan ülkeler arasında ikinci sırada Almanya yer almaktadır. NATO ülkeleri ve SSCB arasında 19 Kasım 1990 tarihinde imzalanan ve 1992 yılında yürürlüğe giren Avrupa Konvansiyonel Kuvvet Antlaşmasına göre; NATO ve Varşova Paktı sınır bölgelerinde bulundurulabilecek konvansiyonel askeri malzemelere (tank, zırhlı muhabere araçları, toplar, savaş uçakları, taarruz helikopterleri) sınırlama getirmektedir. Almanya bu anlaşma gereği, askeri malzemelerin bir kısmını Türkiye vermiştir. Bu antlaşmada şart koşulan husus; askeri malzemelerin ülke sınırlarının korunması amacıyla verildiği, ülke içinde gerçekleştirilecek olaylarda kullanılmaması gerektiğidir. Almanya, vermiş olduğu askeri silahların Güneydoğu Anadolu Bölgesinde kullanıldığını öne sürerek ambargo uygulamaya karar vermiş fakat 25 Mayıs 1992 tarihinde bu kararından vazgeçmiştir (Canbay, 2010, s.55-56).

Almanya'nın günümüzde de Türkiye'ye karşı savunma sanayi araç gereçleri alımı konusunda gizli ambargo uygulanması yaptığı yönünde görüşler mevcuttur. Alman Parlamentosunda, Türkiye'nin Suriye'de gerçekleştirmekte olduğu askeri harekâtlar gerekçe gösterilerek ambargo uygulanması istenmektedir. Her ne kadar ambargo uygulanması kararı Alman Parlamentosunda kabul görmemiş olsa da tank ve obüs bataryalarının motorları gibi birçok askeri malzeme teslimlerinde gecikmeler yaşanmaktadır. Konu ile ilgili Milli Savunma Bakanı Hulusi AKAR'ın, yapmış olduğu açıklama da; savunma sistemlerine yönelik silah araç gereçlerin tedariki konusundaki projelerin 5 yıldır bekletildiğini ve resmi olmasa da gizli bir ambargo uygulandığını belirtmiştir³⁹.

Savunma sistemlerine yönelik malzeme tedarikine ilişkin sorun günümüzde ABD ile Türkiye arasında da yaşanmaktadır. Türkiye, hava sahasının savunulması için müttefiki olan ABD'nin üretmiş Patriot füze sistemini almak istemiş ancak olumlu bir yanıt alamamıştır. Bunun üzerine Türkiye; S-400 hava savunma sistemi alımı konusunda 2017 yılında Rusya ile sözleşme imzalanmış ve 2019 yılında alınan savunma

³⁹<https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/almanyadan-turkiyeye-adi-konmamis-silah-ambargosu-41894252>, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiyeye-gizli-ambargo-5-yildir-cevap-yok-6597753>, (Erişim Tarihi: 07.08.2022).

sistemlerinin tedarikini tamamlamıştır⁴⁰. ABD kongresi bu alıma misilleme olarak Amerika Düşmanlarına Yaptırımla Mücadele Yasası (CAATSA) ile karşılık vermiştir. ABD, 07 Nisan 2021 tarihinden itibaren Türkiye'nin almayı taahhüt etmiş olduğu 100 adet F-35 savaş uçağı ve bu uçaklara ait Türk Savunma Sanayii şirketlerinin üretmiş olduğu 1005 adet yedek parça alımını durdurduğunu açıklayarak ambargo koymuştur⁴¹.

Uygulamaya konan ambargolar, Türkiye'ye ekonomik ve askeri açıdan planlama ve tedarikte sıkıntılar yaratmış olsa da yerli savunma sanayinin gelişim ve ilerlemesinde olumlu etki etmiştir. Yerli savunma sanayi gelişimine ilişkin verilebilecek örnek; İnsansız Hava Aracı (İHA), Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA) üretimleri gelmektedir. Türkiye İHA üretimine başlamadan önce ABD ve İsrail'den İHA tedariki yapmaktaydı. 31 Mayıs 2007 tarihinde Türk bandıralı Mavi Marmara gemisine, İsrail Ordusunun yapmış olduğu saldırı sonucu, iki ülke arasında siyasi kriz yaşanmıştır. Sivil toplum kuruluşu olan İnsani Yardım Vakfı (İHH) öncülüğünde, Gazze'de bulunan Filistinli Müslümanlara yaşam malzemesi götürmek için yola çıkan gemiye İsrail Ordusu el koymuş ve 10 Türk vatandaşı hayatını kaybetmiştir⁴². Ancak yaşanan bu krizle beraber Türkiye, 2007 yılında yerli İHA üretimine geçmiş ve 2012 yılından itibaren dış ülkelere ihracat yapmaya başlamıştır. İHA üretiminde maliyet açısından da önemli bir kazanç sağlamıştır. Türkiye 4 milyon \$ maliyetle İHA üretimi gerçekleştirmiş, geçmişte ise İsrail'den tedarik edilen İHA'ların bir tanesi için 18 milyon \$ ödeme yapmıştır. İHA üretimi başına 14 milyon \$'lık tasarruf sağlanmıştır⁴³. Savunma Sanayii Başkanı İsmail DEMİR'in 16 Ocak 2023 tarihinde yapmış olduğu açıklamada, Türkiye'nin envanterinde, 300'e yakın yerli ve milli İHA ve SİHA'nın bulunduğunu belirtmiştir⁴⁴.

Yukarıdaki açıklamalar neticesinde, Türkiye'ye dış ülkeler tarafından çeşitli zamanlarda, savunma ambargoları uygulandığı görülmektedir. Ancak uygulanan ambargoların etkisinin kısa dönemde olumsuzluk yaratmış olsa da uzun dönemde Türk Savunma Sanayi'nin gelişmesine, yerli ve milli savunma sanayi ürünlerinin ortaya

⁴⁰<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/10-soruda-turkiye-neden-s-400-aliyor/1412408>, (Erişim Tarihi: 07.08.2022).

⁴¹<https://tr.euronews.com/2021/04/21/abd-turkiye-yi-f-35-program-ndan-resmi-olarak-c-kard-g-na-dair-ankara-ya-bildirimde-bulund>, (Erişim Tarihi:07.08.2022).

⁴²<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/mavi-marmara-saldirisinin-uzerinden-11-yil-gecti/2259240>, (Erişim Tarihi:30.01.2023).

⁴³<https://www.thk.org.tr/iha>, (Erişim Tarihi:08.08.2022).

⁴⁴<https://www.dunya.com/gundem/ismail-demir-baykara-yonelik-iddialara-yanit-verdi-haberi-682573>, (Erişim Tarihi: 25.02.2023).

çıkmasına katkı sağladığı değerlendirilmektedir.

4.4.4. Savunma harcamalarına etkisi olan ülkeler

Türkiye, dünya üzerinde bulunduğu coğrafi konumu itibariyle değerli bir yapıya sahiptir. Asya ve Avrupa'yı kara ve denizden birbirine bağlayan Anadolu coğrafyası, geçmişten günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Mezopotamya bölgesinin bir kısmını da içine alan bu topraklar, dünya tarihinde önemli savaşların yapıldığı yerlerdir. Türk milleti de bu topraklarda hâkimiyetini sürdürebilmek için sayısız büyük savaşlara girmiş ve ağır bedeller ödemiştir. Son olarak dünyanın en güçlü ülkelerinin bütün imkânlarını seferber ederek saldırıya geçtiği Kurtuluş Savaşı'nda, verilen kahramanca mücadelenin sonucunda yaşanan can kayıpları dikkate alındığında, bu toprakların önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Coğrafi açıdan önemi olduğu kadar, Osmanlı ve Bizans İmparatorlukları arasında geçen savaşlar nedeniyle Müslüman ve Hristiyan halkı da karşı karşıya gelmiştir. Bahsi geçen konular dikkate alındığında, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü korumak için, her zaman savunma gücünü en üst seviyede tutması gerektiği değerlendirilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kuruluş tarih olan 1923 yılı itibariyle, komşuları ile olan ilişkilerini Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" sözünü ilke edinerek sürdürmek istemektedir. Ancak komşu ülkeler tarafından çeşitli terör örgütlerine destek verilmek suretiyle, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve egemenliğine yönelik saldırıda bulunmaktadır.

Bu kısımda, Türkiye'nin son dönemlerde sorun yaşamakta olduğu komşuları ve savunma harcamaları miktarını etkileyen ülkeler arasındaki ilişkiler ele alınacaktır. Bu ülkeler; Yunanistan, Suriye, Irak, Libya ve Ermenistan'dır. ABD ve Rusya ile ilişkiler konusuna önceki bölümlerde yer verildiği için ayrıca iki ülke üzerine değerlendirme yapılmayacaktır.

4.4.4.1. Türkiye – Yunanistan arası ilişkiler

Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler, geçmişten günümüze anlaşmazlık ve savaşlar halinde geçmiştir. Bu açıdan Yunanistan, Türkiye'nin en çok sorun yaşadığı komşu ülkelerin başında gelmektedir.

Yunanlılar, I. Dünya Savaşı sonrası 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i işgal etmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a ayak basmasıyla başlayan Kurtuluş Savaşı, 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile fiilen

bitmiş olup, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile resmen sona ermiştir. Bu süreçte Türk Ordusu ile Yunanlılar arasında; I. İnönü Muharebesi, II. İnönü Muharebesi, Kütahya – Eskişehir Muharebeleri, Sakarya Meydan Muharebesi, Büyük Taarruz ve Başkomutanlık (Dumlupınar) Meydan Muharebesi savaşları yapılmıştır. 1974 yılına gelindiğinde ise; Rumların Kıbrıs adasında yaşayan Türklere karşı yapmış olduğu saldırılar sonucunda Türkiye, Kıbrıs’a askeri çıkarma yaparak Kıbrıs Barış Harekâtı’nı gerçekleştirmiş ve iki ülke orduları bir kez daha karşı karşıya gelmişlerdir. Yunanistan’ın Kurtuluş Savaşı ve Kıbrıs Barış Harekâtı’ndan başarısız sonuçlar alması ve diğer ülkelerin Türkiye’ye karşı Yunanistan’ı desteklemeleri, günümüzde de farklı sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Yunanistan, 1970’li yıllarda Orta Doğu’da yaşanan savaşlar nedeniyle, dünyada petrol krizinin patlak vermesi sonrasında Ege Denizi’nde petrol arama faaliyetlerine başlamıştır. Yunanistan’ın Taşoz Adası etrafında petrol bulması sonrası Türkiye’de Ege Denizi’nde petrol aramaya başlamıştır. İki ülke arasında gerilimin tırmanmasına yol açan kriz, Yunanistan’ın Türk kıyılarına yakın adaları silahlandırmaya başlamasıyla devam etmiştir. Türkiye bu hamleye karşılık, 1975 yılında NATO’dan bağımsız olarak Ege Ordusu’nu kurarak cevap vermiştir. Yunanistan’ın Doğu Ege Adaları’nı silahlandırması, Lozan Barış Antlaşmasınının 12. maddesini ihlal etmesi anlamı taşımaktadır (Balcı, 2018, s.21-26).

Yunanistan ile Türkiye arasında geçmişte yaşanan askeri ve siyasi anlaşmazlıklar günümüzde de devam etmektedir. Türkiye’nin, Yunanistan’ın uygulamakta olduğu politikalar karşısında, kendi güvenliği sağlamak ve her an ordusunu savaşa karşı hazır durumda tutmak zorunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Türkiye’nin savunma harcamalarının artmasında etkili olmaktadır.

4.4.4.2. Türkiye – Suriye arası ilişkiler

Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkiler; Hatay’ın Türkiye’ye katılması, geçmişten süregelen PKK terör örgütüne destek sağlanması, tatlı su kaynakları ve son dönemde yaşanan Suriye’deki iç karışıklıklar nedeniyle sorunlu olarak devam etmektedir.

Türkiye ile Suriye arasında süreklilik arz eden sorunların başında Hatay’ın Türkiye topraklarına katılması gelmektedir. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası Fransa; Suriye toprakları ve Hatay’ı işgal ederek 1936 yılına kadar himayesi altında tutmuştur. 1936 yılında Fransa’nın Suriye’ye bağımsızlık vermesi sonrası Hatay, Suriye topraklarında

kalmıştır. Ancak, Türkiye bu duruma karşı gelerek Fransa'ya nota vermiş Suriye'ye tanınan bağımsızlık şartlarının Hatay'a da verilmesini istemiştir. Ayrıca Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün, Fransız Büyük Elçisine hitaben “Hatay benim şahsi davamdır, şakaya gelmeyeceğini bilmelisiniz” diyerek Türk yurdu olan Hatay'ın kendisi için ne denli önemli olduğunu belirtmiştir. Milletler Cemiyetinin 1936'da Cenevre'de almış olduğu karar ile Hatay'a bağımsızlık verilmiştir. Hatay Millet Meclisinin Haziran 1939'da aldığı karar ile Hatay, Türkiye topraklarına katılmıştır. Fakat Suriye bu durumu kabul etmemiş ve Hatay'ı kendi toprakları olarak görmüştür.

İki ülke arasında süreklilik arz eden diğer bir sorun ise, tatlı su kaynakları meselesidir. Türkiye'nin, topraklarında doğup Suriye ve Irak'tan geçerek Basra Körfezine dökülen Fırat Nehri üzerinde Keban, Karakaya ve Atatürk Barajlarını yapmak istemesi, Suriye ile arasında gerilim yaşanmasına neden olmuştur. İki ülke sorunların çözümüne ilişkin; 1998 yılında imzalanan Adana Mutabakatı ve sonrasında 2001 yılında Suriye Arazi Islahı Müessesesi (GOLD) ile Türkiye heyetleri, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) üzerinde antlaşmıştır (Eroğlu, 2015, s.8-9).

Suriye'nin PKK terör örgütü ile bağlantılarının olması, iki ülke arasında sorun yaşanmasına neden olmaktadır. PKK terör örgütü 1979'dan 1998 yılına kadar Suriye topraklarında üsler kurmuş ve Türkiye'ye yönelik terör eylemlerinde bulunmuştur. İki ülke arasında 20 Ekim 1998 yılında imzalanan Adana Mutabakatı kapsamında; Suriye'nin PKK terör örgütüne verdiği desteği kesmesi ve PKK terör örgütü ve elebaşının Suriye'den çıkarılması konularında antlaşma sağlanmıştır (İçişleri Bakanlığı, 2017, s. 10). Her ne kadar antlaşma sağlanmış olsa bile, PKK terör örgütü halen Suriye'deki varlığını devam ettirmektedir.

Günümüze gelindiğinde ise, Arap Baharı adı altında 2010 yılının Aralık ayında Tunus'ta başlayan protesto ve eylemler; Mısır, Yemen ve Libya'da yönetim değişikliklerini beraberinde getirmiştir. 15 Mart 2011 tarihinde, Suriye'de de etkisini göstermeye başlayan eylem ve protestolar; ülkede iç karışıklıklara, birçok sivilin ölümüne ve çeşitli silahlı grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye, Suriye ile 911 km uzunluğa sahip kara sınır komşuluğu bulunması nedeniyle ortaya çıkan iç karışıklıklardan en çok etkilenen ülke haline gelmiştir⁴⁵. Suriye'deki iç karışıklıklar günümüzde de devam

⁴⁵<https://www.milliyet.com.tr/egitim/haritalar/turkiyenin-sinir-kapilari-haritasi-turkiyeye-sinir-olan-ulkeler-hangileridir-sinir-kapilarinin-isimleri-nelerdir-6311239>, (Erişim Tarihi: 13.08.2022).

etmektedir. Türkiye, iç savaştan kaçan milyonlarca Suriyeli sivillere kapılarını açmış ve Avrupa Birliği ile yapılan anlaşma ve yardımlar çerçevesinde geçici sığınmacı statüsünde ikamet etmelerine olanak sağlamıştır. İl Göç idaresinin 22 Haziran 2023 tarihli resmi kayıtlarına göre 3 milyon 344 bin 092 Suriyeli geçici koruma kapsamında Türkiye’de yaşamaktadır⁴⁶. Suriye’deki iç savaşta; Suriye rejim güçleri, PKK’nın Suriye kolu PYD/YPG, Irak Şam İslam Devleti (DEAŞ), Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) arasında çatışmalar yaşanmaktadır. ABD, PYD/YPG’ye, Rusya ise Suriye rejim güçlerine silah ve mühimmat yardımı yapmaktadır (Harunoğulları, 2021, s.53-66). Türkiye ise, en uzun kara sınır komşusu olan Suriye’nin toprak bütünlüğünü ve sorunun barışçıl yönden çözümünü desteklemektedir. Ancak Türkiye; kendi sınır güvenliğini sağlamak ve kendisine tehdit oluşturan terör örgütlerini ortadan kaldırmak amacıyla sınır ötesine askeri operasyonlar yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Suriye topraklarında bulunan terör örgütlerine karşı yapılan askeri operasyonlar sırasıyla; Ağustos 2016’da Fırat Kalkanı, Ocak 2018’de Zeytin Dalı, Ekim 2019’da Barış Pınarı, 2020 Şubat’ta ise Bahar Kalkanı (İdlip Operasyonu) Harekâtlarıdır. Türk Silahlı Kuvvetleri bu harekâtlarda ÖSO birlikleriyle hareket etmişlerdir⁴⁷.

Türkiye’nin en uzun kara sınır komşusu olan Suriye’nin, günümüzde yaşanmakta olduğu iç savaş ve PKK terör örgütünün Suriye topraklarında varlığını devam ettirmesi, Türkiye’nin savunmaya yönelik yatırım harcamalarının artmasında etkili olmaktadır.

4.4.4.3. Türkiye – Irak arası ilişkiler

Türkiye’nin Güneydoğusunda bulunan Irak, siyasi istikrarsızlık ve emperyalist ülkelerin çıkar çatışması yaşadığı ülke konumundadır. Irak, dünyanın en zengin petrol ve doğalgaz yataklarına sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Emperyalist ülkelerin bu bölgede bulunan zengin yer altı kaynaklara sahip olma istekleri, Irak’ta iç karışıklıkları da beraberinde getirmektedir. Bu ülkelerde ortaya çıkan otorite boşluklarından olumsuz etkilenen ülkelerin başında Türkiye gelmektedir.

Irak’ın, İran ve ABD ile 1980 yılından sonra yapmış olduğu savaşlar, Türkiye’nin ekonomisine ve güvenliğine olumsuz etkileri olmuştur. Irak, 1980-1988 yılları arası İran ile savaşa girmiş ve sonucunda herhangi bir kazanımı olmamıştır. 1990 yılında I. Körfez Savaşı’nı başlatarak Kuveyt’i işgal etmeye çalışmış, ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik

⁴⁶<https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).

⁴⁷<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>, (Erişim Tarihi; 13.08.2022).

Konseyinin 17 Ocak 1991 yılı müdahalesi sonrası buradan da başarısız sonuç elde etmiştir. 20 Mart 2003 tarihinde ABD, Irak'ın kitle imha silahları ürettiği gerekçesiyle II. Körfez Savaşını başlatmış, 01 Mayıs 2003 tarihinde Irak Cumhurbaşkanı Saddam HÜSEYİN'in devrilmesiyle savaş sonlandırmıştır⁴⁸. Irak'ın yapmış olduğu savaşlar ülkede otorite boşluğu ortaya çıkarmıştır. Bu durum, emperyalist ülkelerin güdümünde olan terör örgütü PKK'nın, Kuzey Irak topraklarına yerleşip Türkiye'ye karşı terör eylemlerine başlamasına neden olmuştur. Türkiye, 1984 yılından itibaren PKK'ya karşı Irak topraklarına, havadan ve karadan sınır ötesi harekâtlarda bulunmuş ve bu harekâtlar günümüzde de devam etmektedir.

Türkiye ve Irak arasında süreklilik arz eden sorunlarda biri de Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde kurulan barajlar meselesidir. Türkiye'nin barajları inşa edip su tutması, Irak ve Suriye ilişkilerinde gerilim yaşanmasına neden olmuştur. Sorunun çözümü Adana Mutabakatı ile sağlanmış olsa da tatlı su kaynakları ülkeler arasında her zaman stratejik öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye ile Irak ilişkilerinde diğer önemli bir sorun da Irak topraklarında yer alan Kerkük şehridir. Zengin petrol kaynağına sahip olan Kerkük, aynı zamanda Türkmenlerin çoğunluk oluşturduğu bir yer olması nedeniyle Türkiye için ayrı öneme sahiptir. 2003 yılında ABD'nin Irak'a yapmış olduğu müdahale sonrası, Kerkük'te Türkmen nüfusu azaltılmış yerine Kürt nüfusu yerleştirilmiştir. Türkiye, Kerkük'te meydana gelebilecek sorunların tüm bölgeye yayılması ihtimaline karşı Irak'ın toprak bütünlüğünün sağlanması yönünde politika izlemektedir (Canbay, 2010, s.63-64).

Irak'ta yaşanan siyasi otorite boşlukları, Türkiye'nin güneydoğu sınırlarında savunma ve güvenlik önlemlerinin artmasına neden olmaktadır. Irak'ın toprak ve siyasi bütünlüğü sağlanmadığı sürece Türkiye'nin bu bölgelere yönelik yapacağı savunma harcamalarının azalmayacağı öngörülmektedir.

4.4.4.4. Türkiye – Libya arası ilişkiler

Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı konumunda olması sebebiyle Libya ile tarih boyunca yakın ilişkiler içinde olmuştur.

Libya, 1551 yılında Turgut Reis tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1911 yılına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Libya, Trablusgarp Savaşı sonrasında, 1912

⁴⁸<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/korfez-savasi-tarihi-1-ve-2-korfez-savasi-taraf-lari-nedenleri-ve-sonuclari-41421975>, (Erişim Tarihi: 18.08.2022).

yılında imzalanan Uşi Antlaşması ile İtalya'ya bırakılmıştır. Bu savaş aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika kıtasında kalan son toprak parçasının kaybı olarak da tarihe geçmiştir (Demir, 2020, s. 8-12). Libya'nın 360 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalması, iki millet arasında tarihi ve kültürel bağların oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlar, 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı'nı düzenlediği sırada kendisini göstermiştir. Libya Cumhurbaşkanı olan Muammer KADDAFİ, Türkiye Cumhuriyeti'ne ve dolayısıyla Türk Silahlı Kuvvetleri'ne Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında, karşılıksız olarak silah ve savaş teçhizatı yardımında bulunmuştur⁴⁹.

Yakın tarihe gelindiğinde, Libya ve Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler ayrı önem kazanmışlardır. Amerikan Jeolojik Araştırma Merkezinin 2010 yılında, Doğu Akdeniz'de yapmış olduğu araştırmalar sonucu yayınladığı raporlara göre; bölgede 3,45 trilyon metreküp doğalgaz, 3 milyar varil doğal gaz sıvısı, 1,7 milyon varil petrol rezervi olduğu tahmin edilmiştir (Öztekin, 2020, s.9). Ortaya çıkan yer altı kaynakları, Doğu Akdeniz'de kıyısı olan ülkeler arasında anlaşmazlıklar yaşanmasına neden olmaktadır. Bu sırada Orta Doğu'da başlayan Arap Baharı protestoları, 15 Şubat 2011 tarihinde Libya'ya sıçramış ve ülkede iç savaş başlamıştır. İç savaş, Cumhurbaşkanı Muammer KADDAFİ'nin 20 Ekim 2011 tarihinde öldürülmesi ile son bulmuş, yönetimi Birleşmiş Milletler tarafından da tanınan Ulusal Geçiş Hükümeti ele almıştır. Ancak Libya'da yönetim otoriteyi sağlayamamış ve 2015 yılında Muammer KADDAFİ'nin eski generali olan Libya Ulusal Ordusu Başkomutanı Halife HAFTER, yönetimi ele alacağını açıklayarak, Ulusal Geçiş Konseyi yönetimini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır (Karakaya ve Çelik, 2021, s.183-185). Libya'da devam eden iç çatışmaların sonlandırılarak kalıcı çözüme kavuşturulması; Türkiye için ekonomik, güvenlik ve askeri açıdan önem arz etmektedir. Türkiye, 2011 yılından itibaren Libya'da devam eden iç çatışmalar nedeniyle 25.000 Türk vatandaşının tahliyesi gerçekleştirmek zorunda kalmıştır (Demir, 2020, s.94).

Türkiye, Libya'da bulunan taraflar arasında diyalog sürecine BM tarafından da tanınmış olan Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) ile başlamış ve günümüzde de devam etmektedir. Türkiye ile Libya UMH arasında 27 Kasım 2019 tarihinde "Akdeniz'de Yetki Alanlarının Sınırlandırılması, Güvenlik ve Askeri İşbirliği" Mutabakat Muhtıraları imzalanmıştır. Bu mutabakat muhtırası ile Türkiye'nin Doğu Akdeniz kıta sahanlığı

⁴⁹<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/libya-nin-jeo-stratejik-onemi-ve-turkiye-libya-iliskilerinin-arka-plani/1703301>, (Erişim Tarihi: 21.08.2022).

Libya’da günümüzde devam etmek olan iç karışıklar ve Doğu Akdeniz’de bulunan petrol ve doğalgaz rezervleri sebebiyle, Türkiye’nin askeri gücünün bu bölgede aktif olarak kullanmasını gerekli kılmakta ve bu durum, savunma harcamalarının artmasına neden olmaktadır.

4.4.4.5. Türkiye – Ermenistan arası ilişkiler

Türkiye ile Ermenistan arası; geçmişte savaş, günümüzde de uluslararası alanda çekişme ile devam eden komşu ülke ilişkisi şeklinde ifade edilebilir. Ermenistan, Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Savaşı’nı kaybedip, Sevr Antlaşmasını imzalamasıyla Doğu Anadolu’nun bir bölümünü kendi topraklarına katmak istemiştir. Ankara Hükümeti’nin Sevr’i kabul etmemesi üzerine Ermeniler, savaşarak toprakları kazanma yoluna gitmişlerdir. Ancak Kazım KARABEKİR Paşa yönetimindeki Türk Ordusu, Ermenileri Doğu Anadolu’dan çıkararak Gümrü’ye kadar sürmüştür. Yenilgiyi kabul eden Ermenistan, Ankara Hükümeti ile 03 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması imzalayarak Sevr Antlaşması’nın geçersiz olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Ankara Hükümeti’nin Kurtuluş Savaşı’nda başarılar elde etmesiyle; Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile 13 Ekim 1921 tarihinde Kars Antlaşması imzalayarak Türkiye’nin günümüzde de geçerli olan doğu sınırları çizilmiştir (Lütem, 2015, s.268-269).

Ermeniler, 24 Nisan 1915 tarihinde, Osmanlı İmparatorluğu tarafından kendilerine sözde soykırım yapıldığını iddia etmekte ve uluslararası alanda destek bulmaktadır. Dünyada sözde Ermeni soykırımını tanıyan 31 ülke bulunmaktadır. Bu ülkeler; Almanya, Arjantin, Avusturya, Belçika, Bolivya, Brezilya, Bulgaristan, Kanada, Şili, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Çekya, Ermenistan, Fransa, Yunanistan, İtalya, Litvanya, Libya, Lübnan, Lüksemburg, Hollanda, Paraguay, Polonya, Portekiz, Rusya, Slovakya, İsveç, İsviçre, Suriye, Vatikan, Venezuela, Uruguay’dır. Son ABD Başkanı Joe Biden 24 Nisan 2022 tarihindeki açıklamasında soykırım kelimesini kullanmasa da “tarihin karanlık dönemi ve felaket” şeklinde açıklamalarla Ermenistan’a destek vermektedir⁵⁰. 24 Nisan 2023 yılında ABD Başkanı Joe Biden Ermeni soykırımı ifadesini kullanmıştır⁵¹. ABD’de faaliyet gösteren ve Türkiye Cumhuriyeti düşmanlığı yapan Ermeni Diasporası sözde soykırımın

⁵⁰<https://tr.euronews.com/2022/04/24/1915-olaylarini-ermeni-soykirimi-olarak-hangi-ulkeler-resmen-taniyor-abd-senato-tasari>, (Erişim Tarihi: 24.08.2022).

⁵¹<https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/abd-baskani-biden-bir-kez-daha-ermeni-soykirimi-dedi-2074555> (Erişim Tarihi: 13.07.2023).

tanınması için faaliyetlerini sürdürmektedir. Ermeni Diasporası, Türkiye'nin başta ABD olmak üzere diğer ülkelerle silah alımı ve ticari ilişkilerine de zarar vermeye çalışmaktadır. Türkiye ise karşılık olarak, Osmanlı döneminde soykırım olup olmadığına ilişkin dünya kamuoyu nezdinde ise 13 Nisan 2005 tarihinde Ermenistan'a, iki ülke tarihçilerinden oluşan "Tarihçiler Komisyonu" kurmayı teklif etmiştir. Ancak bu durum Ermenistan tarafında karşılık bulmamıştır (Lütem, 2015, s.241-242). Ermenistan'ın, 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınlamış olduğu Bağımsızlık Bildirgesinde; Türkiye'nin toprak bütünlüğünü hiçe sayarak, Doğu Anadolu'yu Batı Ermenistan şeklinde tanımlamaktadır⁵².

Türkiye, sınır ve egemenlik haklarına saygı duymayan Ermenistan ve onun gibi ülkeler karşısında her zaman savunmasını güçlü tutmak zorundadır. Türkiye'nin komşu ülkeler ile arasındaki ilişkilerin aktarıldığı bu bölümde, Türk Savunma Sanayii'nde gelişim ve ilerlemenin süreklilik arz etmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

⁵²<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermeni-anayasasinda-turkiye-karsiti-maddeler-39204084>, (Erişim Tarihi: 24.08.2022).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TÜRKİYE’NİN SAVUNMAYA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: EKONOMETRİK ANALİZ

Bu bölümde, ülkelerin savunmaya yönelik yapmış oldukları yatırım harcamalarının, ekonomik etkilerine ilişkin yapılan çalışmalara ait literatür taraması yapılacaktır. Sonrasında Türkiye’nin 1974-2021 yılları arası, savunmaya yönelik yapmış olduğu yatırım harcamalarının, ülke ekonomisine etkilerine ilişkin veri seti tanımlanarak ekonometrik analiz yapılacak olup, sonuçlar değerlendirilecektir.

5.1. Literatür Taraması

Savunma yatırımları ve harcamalarının ülke ekonomilerine etkisine ait birçok araştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda ülkelerin çalışma yapılan yılları, incelemeye alınan veriler ve kullanılan modellere ilişkin bilgiler sunulmaktadır.

Benoit (1972, 1973, 1978), tarafından gelişmekte olan 44 ülke üzerinde, 1950-1965 yıllarını kapsayan ve geleneksel model kullanılarak yapılan araştırma sonucunda; savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisinin pozitif ve anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Savunma harcamaları sayesinde; sivil sektör için olması gereken barınma, yeme-içme, giyinme gibi temel ihtiyaçların giderildiği, yol, hava alanı, köprü, hastane gibi tesislerin alt yapılarının oluşturulduğu, mesleki eğitim ve sağlık alanında iyileşme gerçekleştirilmesi ile ekonomik büyümede etkin bir rol aldığı sonucuna ulaşmıştır (Türk, 2007, s.66).

Durgun ve Timur (2017), tarafından Türkiye’nin 1970-2015 dönemine ait kişi başına düşen reel GSYH ve reel savunma harcamaları arasındaki veriler dikkate alınarak çalışma yapılmış, kesin bir nedensellik tespit edilmemiş olmakla birlikte Askeri Keynesçi Yaklaşımına ait varsayımların geçerlilik kazandığı gözlenmiştir.

Erbaykal (2007), tarafından Türkiye’nin 1970-2005 yıllarını kapsayan dönem verileri dikkate alınarak yapılan çalışmada; savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin negatif yönlü olduğu ve NeoKlasik yaklaşım teorisi’nin geçerli olduğu sonucu çıkmıştır. Ancak yapılan nedensellik test sonuçları da dikkate alındığında, nedensellik yönünün savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği ortaya çıkmıştır.

Canbay (2010), tarafından Türkiye’nin 1950-2008 yıllarını kapsayan, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiş, savunma harcamalarının

ekonomik büyüme kısa dönemde (1950-1974) döneminde negatif yönlü, uzun dönemde (1974-2008) ise pozitif yönlü etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır.

Türk (2007), tarafından Türkiye'nin 1970-2005 yıllarını kapsayan, savunma harcamalarının GSMH içindeki oranı ve reel milli gelir ilişkisine ilişkisi ele alınmış olup, iki değişken arasında uzun dönemli ve az da olsa pozitif bir ilişkinin mevcut olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Smith (1980), tarafından 14 OECD ülkesi üzerinde, 1954-1973 yıllarını kapsayan, savunma harcamaları ile yatırım talebi arasındaki ilişki Keynesyen modelle incelenmiş, savunma harcamalarının, yatırımları ve ekonomik büyüme olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkmıştır (Bayraktar, 2019, s.65).

Giray (2004), tarafından Türkiye'nin 1980-2000 dönemine ilişkin savunma, eğitim ve sağlık harcamaları ile karşılaştırma yapılarak ekonomik büyüme ilişkisi incelenmiştir. Savunma harcamalarının eğitim harcamaları ile pozitif, sağlık harcamaları ile negatif yönlü ilişki içerisinde olduğu sonucuna ortaya çıkmıştır. İnceleme yapılan dönemdeki savunma harcamalarının, GSMH'nin yaklaşık %5'ine denk geldiği, NATO ülkeleri ile karşılaştırıldığında ise harcama oranının yüksek seviyelerde olduğu ve bu durumun jeopolitik konumdan kaynaklandığı sonucuna ulaşmıştır.

Kaya (2006), tarafından Türkiye'nin 1980-2004 dönemine ait savunma harcamalarının enflasyon, teknolojik gelişim, ekonomik büyüme ve sanayiye etkileri incelenmiştir. Çalışmada Türkiye'deki iktisadi kriz dönemlerinde (1994, 1999, 2001), savunma harcamalarının enflasyon ve büyüme üzerine etkisinin negatif yönlü olduğu ortaya çıkmıştır.

Karakuş (2006), tarafından Türkiye, İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın içinde bulunduğu 4 ülkeye ait, 1988-2004 dönemi savunma harcamaları ve milli gelir arasındaki ilişkisi üzerinde inceleme yapılmıştır. Milli gelirdeki artışın savunma harcamalarını artırdığı sonucu çıkmıştır. Belirtilen dönemde, Türkiye'nin milli geliri artıkça silah sistemi temini yoluna gidilmiş ve yurt dışı kaynaklar seçildiği için de döviz çıkışına neden olmuştur.

Esgin (2010), tarafından ekonomik gelişim, silah ihraç eden ülkeler ile ithal eden ülkelerin, 1993-2005 yıllarını kapsayan verileri dikkate alınarak kıyaslama yapılmıştır. Silah ihraç eden ülkelerin ekonomik büyümesinde olumlu, ithal eden ülkelere ise olumsuz etkiler yarattığı ortaya çıkmıştır. Türkiye ele alındığında ise sonucun ithalatın

fazla olduğu dönemlerde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğidir. Ancak son dönemlerde Türkiye'nin silah ithalinden çok üretime geçmeye başlaması olumsuz etkinin azaldığını ortaya koymuştur.

Başar ve Künü (2012), tarafından Türkiye'nin de içinde bulunduğu 36 ülkenin 1997-2004 dönemine ait verileri ile savunma harcamalarının iktisadi büyümeye etkisi incelenmiş, savunma harcamalarının artmasının ekonomik büyüme oranını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Canbay ve Mercan (2017), tarafından Türkiye'nin 1986-2016 dönemi savunma harcamaları ve cari işlemler dengesinin ekonomik büyümeye yönelik etkilerine ilişkin çalışma yapılmıştır. Savunma sanayine yönelik yapılan harcama ve yatırımların ekonomik büyümeyi; kısa dönemde azalttığı ve cari açığa sebep olduğu, uzun dönemde ise uluslararası silah sistemleri piyasasında yer edinme imkânı sağlayarak cari açığın kapanması ve ekonomik büyümeye olumlu katkılarının olabileceği değerlendirilmiştir.

Gürsoy (2019), tarafından G-7 ülkelerine ait 1970-2017 dönemi verileri esas alınarak, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine ilişkin çalışma yapılmış, savunma harcamalarındaki artış, kısa ve uzun dönemde pozitif yönde etkiler sağladığı, ancak etkinin zayıf olduğu tespit edilmiştir.

Bayraktar (2019), tarafından Türkiye'nin 1990-2017 yılları verilerinin kullanıldığı araştırmada, savunma harcamalarının GSYH, ödemeler dengesi, işsizlik ve enflasyon gibi makroekonomik değişkenler üzerine etkileri araştırılmıştır. Savunma harcamaları ile GSYH büyümesi arasında kısa dönemli negatif nedensellik sonucu tespit edilmiş, işsizlik ve enflasyonda ise her iki (kısa-uzun) dönemde de negatif nedensellik sonucu ortaya çıkmıştır.

Altay (2020), tarafından Türkiye'nin de içinde bulunduğu en çok savunma harcaması gerçekleştiren 15 ülke üzerinde, savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisine ilişkin araştırma yapılmıştır. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu, savunma sanayinde dış ticaret açığı veren ülkeler için savunma harcamalarının ekonomiyi ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği ve NeoKlasik yaklaşımın geçerli olduğu, dış ticaret fazlası veren ülkelerde ise ekonomik büyümeye olumlu etkiler sağladığı ve Askeri Keynesçi yaklaşım' ın geçerli olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Asiloğulları (2020), tarafından Türkiye'nin 1960-2017 dönemindeki savunma harcamalarının enflasyon ile ilişkisine dair çalışma yapılmış, savunma harcamalarında

yapılacak olan artışın enflasyonu artırıcı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Canbay (2020), tarafından Türkiye'nin 1990-2017 dönemine ait savunma harcamaları ile Ar-Ge harcamalarının kısa ve uzun dönemlerde iktisadi büyüme üzerindeki etkileri üzerine çalışma yapılmıştır. Savunma harcamalarında yapılan %1' lik artışın iktisadi büyümeyi; kısa dönemde %0,1 uzun dönemde ise %0,08 oranında azalttığı, Ar-Ge harcamalarında yapılan %1'lik artışın iktisadi büyümeyi; %0,87, uzun dönemde ise %2 oranında artırdığı tespit edilmiştir.

Canbay ve Mercan (2020), tarafından Türkiye'nin 1990-2017 dönemine ait savunma harcamaları olan silah ithalatının, ekonomik büyüme üzerine etkilerine dair çalışma yapılmış, istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmamakla beraber uzun dönemde silah ithalatının ekonomik büyümeye negatif yönlü etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Ertekin (2020), tarafından seçilmiş 22 OECD ülkesinin 2000-2017 dönemi verileri dikkate alınarak, savunma harcamalarının bütçe açıkları üzerindeki etkisi üzerine çalışma yapılmış, savunma harcamalarının kamu harcamaları içinde önemli bir paya sahip olduğu ve yapılacak olan %1'lik bir savunma harcamasının bütçe açığında yaklaşık %0,43'lük artışa neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Doğan (2018), tarafından G-8 ülkelerinin 2000-2016 yıllarını kapsayan savunma harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında olumlu veya olumsuz bir ilişki bulunamamıştır. Aynı zamanda Türkiye için yapılan test sonucuna göre de değişkenler arası herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Karlıdağ (2018), tarafından savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi, kıtasal açıdan 5 bölgenin (Afrika, Amerika, Asya-Okyanusya, Avrupa ve Orta Doğu) incelenmesi suretiyle yapılmıştır. Hem kısa hem uzun dönemde ekonomik büyüme ve savunma harcamalarının esnekliğinin en fazla olduğu bölgenin Avrupa, en düşük olan bölge ise Orta Doğu olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Gölpek, Köse ve Doğan (2019), tarafından Türkiye'nin 2000-2016 dönemi savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iki nedensellik testi ile incelenmiş olup, çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Buna göre Türkiye'de ekonomik büyüme oranları ve savunma harcamaları birbirini etkileyecek ölçütte olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Birol (2010), tarafından Türkiye'nin 1963-2006 yılları arası inceleme yapılmış, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin, 1963-1989 arası negatif yönlü, 1990-2006 arası ise herhangi bir ilişki bulunamadığı sonucuna ulaşmıştır.

Yapılan çalışmaların neticesinde; savunmaya yönelik yatırım harcamalarının ekonomiyi, gelişmiş ülkelerde olumlu, gelişmekte olup ithalat yolu ile harcama yapan ülkelerde ise olumsuz yönde etkilediği değerlendirilmektedir. Söz konusu olumlu etkiler genel kapsamda ekonomik gelişmeyi mümkün kılan öğeler olarak değerlendirilmektedir.

5.2. Model ve Veri Seti

Çalışmada Türkiye'nin 1974-2021 dönemi arasında yapmış olduğu savunma harcamalarının GSYH'ya etkisi araştırılacaktır. Değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırmak için kurulan model aşağıya çıkarılmış olup, değişkenlere ait bilgiler ise Tablo 5.1'de sunulmuştur.

$$LGSYH_t = \alpha_0 + \alpha_1 LSVHRC + \mu_t \quad (5.1)$$

Tablo 5.1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken Adı	Çalışmadaki Kısa Adı	Dönemi	Kaynağı
Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (2015 Sabit ABD \$)	LGSYH	1974-2021 Yıllık veriler	Dünya Bankası
Askeri Harcamalar (GSYH %'si)	LSVHRC		SIPRI

Model 5.1'de yer alan LGSYH bağımlı değişkeni GSYH serisinin doğal logaritmasını, LSVHRC bağımsız değişkeni ise savunma harcamalarının GSYH'ya oranının doğal logaritmasını, tahmin parametreleri α_0 ve α_1 olup, μ_t ise hata terimini ifade etmektedir. Bağımlı değişken olan GSYH'ya ait veriler, Dünya Bankasının veri tabanından 2015 yılını baz yılı (sabit ABD \$), bağımsız değişken olan savunma harcamalarının GSYH'ya oranı ise SIPRI veri tabanından alınmıştır. Ele alınan verilerin büyüklüğü ve birimlerindeki farklılıktan dolayı, testler sonucu ortaya çıkan katsayıların anlamlı yorumlanabilmesi açısından, verilerin doğal logaritmaları alınarak model oluşturulmuştur (Ergün, 2021, s.157).

Günümüz yaygın yazınındaki tartışmalar çerçevesinde daha önceki açıklamalarda üzerinde durulduğu gibi, iktisadi gelişim ile iktisadi büyüme arasındaki farklılığı da göz önünde tutmakla birlikte, çalışmanın analiz kısmında bu iki kavram eşanlamlı olarak

değerlendirilecek olup, GSYH' daki artışlar iktisadi gelişmenin göstergesi olarak kabul edilecektir. Ampirik analiz sonuçları değerlendirilirken bu husus göz önünde bulundurulmalıdır.

5.3. Metodoloji

Eviews 10 programı kullanılarak yapılan çalışmada, ele alınan serilerin; Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Philips-Perron (PP) testleri ile birim kök içerip içermediği, Pesaran vd. (2001) geliştirmiş oldukları ARDL Sınır Testi ile aralarındaki eşbütünleşme ilişkisi ve son olarak da Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile ilişki yönü tespit edilmeye çalışılmıştır.

5.3.1. Durağanlık Analizi, Birim Kök Testleri ve Sonuçları

Modelde dâhil edilen verilerin ekonometrik analizi yapılırken öncelikle birim köklerine bakılır. Zaman serilerine ilişkin verilerde durağanlık olmaması halinde, birbirleri arasında, trend ve güçlü eğilimlerinden dolayı sahte regresyon (spurious regression) durumu ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle ele alınan verilerin birim köklerinin var olup olmadığına bakılması gerekir (Özata, 2007, s.145). Modelde kullanılacak veri setlerinin birim kök testleri, Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Philips-Perron (PP) birim kök testi ile yapılmış ve sonuçlar Tablo 5.2'de sunulmuştur.

Tablo 5.2. Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzy/ Birinci Fark	ADF			PP		
		Sabit	Sabit & Trend	Sabitsiz & Trendsiz	Sabit	Sabit & Trend	Sabitsiz & Trendsiz
GSYH	Düzy	0,3519	-2,5161	7,2487	0,6184	-2,625	8,5696
	Olasılık	0,9786	0,3194	1,0000	0,9888	0,2716	1,0000
	Birinci Fark	-6,5265	-6,5128	-1,7657	-6,5457	-6,7317	-3,6217
	Olasılık	0,000***	0,000***	0,0736*	0,000***	0,000***	0,0006***
SVHRC	Düzy	-1,1393	-3,3398	-0,7719	-1,1517	-3,5381	-0,7875
	Olasılık	0,6925	0,0724*	0,3765	0,6874	0,0468**	0,3696
	Birinci Fark	-8,0308	-7,9075	-7,9223	-8,0587	-8,0001	-7,8887
	Olasılık	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***

Not: *** (%1), ** (%5), * (%10) önem düzeyinde durağanlık seviyelerini göstermektedir.

ADF ve PP testleri sonucuna göre GSYH değişkeni; sabit, hem sabit hem trend ve hem sabitsiz hem trendsiz modellerde durağan değildir. Ancak, birinci farkları alınarak test işlemi gerçekleştirildiğinde; tüm modellerde % 1 önem düzeyinde durağan olduğu

tespit edilmiştir. Savunma harcamaları değişkenine uygulanan test sonucunda ise; ADF ve PP testinin düzey değerleri olan hem sabit hem trend modelde %10 ve %5 önem düzeylerinde durağandır. Bunun yanı sıra birinci farkları alınarak test işlemine tabi tutulduğunda ise tüm modellerde % 1 önem düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Serilerin durağanlık düzeylerinin farklı olması ve birinci farkları alındığında durağan hale gelmeleri, ARDL sınır testinin uygulanabileceğini göstermektedir.

5.3.2. ARDL Sınır Testi

Modele ilişkin eşbütünleşme testinin araştırılması Peseran vd. (2001) geliştirdiği ARDL sınır testi ile yapılacaktır. Bu testin, Engle ve Granger (1987) ve Johansen eşbütünleşme testlerinden farkı, değişkenlerin durağanlaşma derecesinin aynı olmasına gerek duymadan test işlemi gerçekleştirilebilmesidir. Bu sayede, farklı seviyelerde ya da seviye değeri ile durağan olan veri setlerinde eşbütünleşme testi kolaylıkla yapılabilmektedir (Polat ve Gemici, 2017, s.397). ARDL sınır testinin Engle Granger ve Johansen eşbütünleşme testine göre avantajları bulunmaktadır. Bu avantajlar;

a. Modele alınan değişkenler, aynı düzeyde ve birinci farkları dikkate almadan teste tabi tutulabilmektedir. Bu nedenle değişkenlerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesine gerek yoktur. Ancak Peseran vd. (2001)'de geliştirmiş oldukları kritik değer tablosundaki veriler, değişkenlerin düzeyde ve birinci farktaki durağanlık seviyeleri dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bu nedenle değişkenlerin ikinci farkta durağan olmaması gerektiğinden, birim kök testleri yardımı ile sınanması gerekir (Gülmez, 2015, s.146).

b. Bu testte kısıtsız hata modeli kullanıldığı için küçük veri setlerinde Engle Granger ve Johansen eşbütünleşme testlerine göre daha güvenilir sonuçlar verir (Narayan, 2005, s.429).

Değişkenler arasında eşbütünleşmeyi belirlemek için kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin kurulması gerekmektedir (Cömertler Şimşir vd., 2015, s.48). Çalışmadaki Hata Düzeltme Modeli (UECM) denklemini aşağıya çıkarılmıştır.

$$\Delta LGSYH_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta LGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{2i} \Delta LSVHRC_{t-i} + \beta_3 LGSYH_{t-1} + \beta_4 LSVHRC_{t-1} + \mu_{1t} \quad (5.2)$$

Model 5.2'de yer alan (Δ) birinci farkları, (m) uygun gecikme sayılarını

belirtmektedir. Değişkenler arası eşbütünleşme ilişkisinin tespiti için öncelikle bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birinci farkları alınarak, gecikmelerine ait F testi yapılır. F istatistik değerinin Peseran vd. (2001) çalışmalarındaki kritik değerden büyük olması, değişkenler arası eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu gösterir. F istatistiğinin, kritik üst değerden küçük veya düzey ve birinci fark arasında bir değer olması, değişkenler arası eşbütünleşme olmadığını gösterir. Ortaya çıkan F istatistik değerinin kritik üst değerden yüksek olması durumunda, uzun ve kısa dönem ilişkilerinin tespiti için yapılacak ARDL modeli aşağıya çıkarılmıştır.

$$\Delta LGSYH = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta LGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{2i} \Delta LSVHRC_{t-i} + \mu_{1t} \quad (5.3)$$

Model 5.3'te yer alan (p) ve (q) uygun gecikme sayılarını ifade etmektedir. Modeldeki uzun dönem katsayılarının belirlenmesinden sonra modelin uygunluğuna ilişkin tanımsal testler yapılacaktır.

5.3.2.1 ARDL sınır testi sonuçları

Modele alınan değişkenlere ait tanımlayıcı test istatistikleri Tablo 5.3'te sunulmuştur.

Tablo 5.3. Tanımlayıcı Test İstatistikleri

İstatistik	LGSYH	LSVHRC
Ortalama	26.676480	1.128906
Ortanca	26.685590	1.206836
Maksimum	27.754160	1.633048
Minimum	25.692330	0.594899
Std.Sapma	0.601669	0.290524
Jarque-Bera	2.778367	3.447001
Olasılık	0.249279	0.178440
Gözlem Sayısı	48	48

Tablo 5.3'e göre; gözlem sayısı 48 olup, değişkenlerin; ortalaması, ortanca değeri, maksimum – minimum ve standart sapma değerleri verilmiştir. Jarque-Bera ve olasılık değerleri dikkate alındığında, veri setleri normal dağılım göstermektedir. Değişkenlere ilişkin korelasyon katsayıları Tablo 5.4'te sunulmuştur.

Tablo 5.4. Korelasyon Matrisi

Değişken	LGSYH	LSVHRC
LGSYH	1	- 0,83225
LSVHRC	- 0,83225	1

Tablo 5.4'e göre; değişkenler arası negatif yönlü ve güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Aynı seviyede durağan olmayan değişkenler arasında ARDL sınır testi yapılarak eşbütünleşme ilişkisi test edilecektir. Bu yöntemde öncelikle bağımlı değişken olan LGSYH ile bağımsız değişken olan LSVHRC arasında uzun dönemde bir ilişkinin var olup olmadığı test edilmelidir. Bu test içinde Hata Düzeltme Modelinin (UECM) oluşturulması gerekmektedir (Uluyol vd., 2014, s.79). ARDL modelinde maksimum gecikme uzunlukları 10 olarak belirlenmiş olup, Akaike (AIC) Bilgi Kriteri seçilmiş ve ARDL (6,8) modeli belirlenmiştir. ARDL (6,8) modelinde elde edilen F istatistiği ve kritik değerler Tablo 5.5'te sunulmuştur.

Tablo 5.5. F İstatistiği ve Kritik Değerler

Model	K	M	F İstatistiği	Önem Düzeyi	Alt Sınır	Üst Sınır
ARDL (6,8)	1	10	6,175297*	%1	7,625	8,825
				%5	5,26	6,16
				%10	4,235	5,00

Not: **K** açıklayıcı değişken sayısını, **M** maksimum gecikme sayısını, * % 5 önem seviyesini ifade etmektedir.

ARDL (6,8) modeline göre hesaplanan F istatistiği, %5 önem seviyesindeki kritik üst sınırdan büyük olduğu için LGSYH ile LSVHRC değişkenleri arasında, uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Bu modele ait; otokorelasyon, değişen varyans, normallik ve model kurma hatasının olup olmadığına ilişkin yapılan tanımsal testlerin sonuçları Tablo 5.6.'da sunulmuştur.

Tablo 5.6. Tanımsal Testler

R ²	0,592115	X^2_{BG}	0,3508	(0,1626)
Düzeltilmiş R ²	0,363699	X^2_{JB}	0,8420	(0,6563)
F istatistiği (Olasılık)	2,592267 (0,0183)	X^2_{BPG}	22,0991	(0,1052)
Durbin-Watson Testi	2,105037	$X^2_{Ramsey RESET}$	0,4294	(0,5188)

Tablo 5.6’da bulunan tanımsal test sonuçlarına göre; R^2 ve Düzeltmiş R^2 değerleri modelin açıklama gücünü, F istatistiği ve olasılık değerleri modelin %5 seviyesinde anlamlı olduğunu, Durbin-Watson d test değerinin 2,105037 olması ve X^2_{BG} (Breusch-Godfrey) olasılık değerinin %5’den yüksek olması, serilerde otokorelasyonun olmadığını göstermektedir. X^2_{JB} (Jarque-Bera) olasılık değerinin %5 üstü olması serilerin normal dağılım gösterdiğini, X^2_{BPG} (Breusch-Pagan-Godfrey) olasılık değerinin %5 üstü olması değişen varyans probleminin olmadığını, $X^2_{Ramsey RESET}$ testi olasılık değerinin %5 üstü olması regresyonda model kurma hatasının bulunmadığını göstermektedir. Tanımsal testlerden elde edilen değerler, modelin güvenilir sonuçlar ortaya çıkardığını göstermektedir.

Tanımsal test sonuçlarının güvenilir olması ve eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi sonrasında, uzun ve kısa dönemleri içeren katsayı tahminleri Tablo 5.7.’de sunulmuştur.

Tablo 5.7. Uzun Dönem Katsayıları / Kısa Dönem Katsayıları

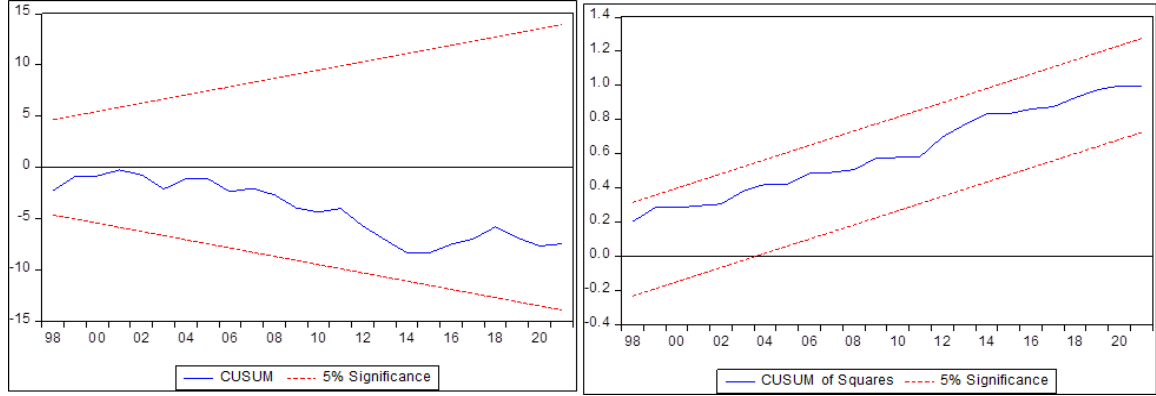
Uzun Dönem Katsayıları				
Değişkenler	Katsayı	Standart Sapma	t-istatistiği	Olasılık
LNSVHRC	-2,790336	0,463303	-6,022706	0,0000***
C	2,370436	0,824654	2,874461	0,0083***
Kısa Dönem Katsayıları				
Değişkenler	Katsayı	Standart Sapma	t-istatistiği	Olasılık
D(LNSVHRC)	-0,196771	0,06191	-3,178329	0,0040***
D(LNSVHRC(-5))	0,169475	0,067665	2,504624	0,0195**
D(LNSVHRC(-6))	0,148163	0,070048	2,115166	0,0450**
CointEq(-1)*	-0,075559	0,021066	-3,586809	0,0015***
C	2,370436	0,639129	3,708856	0,0011***

Not: ** %5, *** %1 önem seviyelerini belirtmektedir.

Tablo 5.7’ye göre; LGSYH ile LSVHRC arasında kısa ve uzun dönemde %1 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Uzun ve kısa dönemdeki katsayılar dikkate alındığında, savunma harcamaları ve LGSYH arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Ancak, kısa dönemde savunma harcamalarının katsayılarına bakıldığında, 5 ve 6’ncı gecikme düzeylerinde meydana gelen artışın, LGSYH’yı pozitif yönlü olarak etkilediği ortaya çıkmıştır. Ayrıca kısa dönem hata düzeltme katsayısı -0,075559, olasılık değerinin ise %1 anlamlılık düzeyinde olduğu

görülmektedir. Bu katsayı, uzun dönemde değişkenler arasında meydana gelecek bir sapmanın, bir sonraki dönemde % 7,56 oranında birbirine yaklaştığını ifade etmektedir.

ARDL (6,8) modelinde yapısal kırılma olup olmadığının tespiti Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMQ grafikleri sayesinde kontrol edilebilmektedir (Tatlı ve Lebe, 2017, s.18). Yapısal kırılma testlerine ilişkin grafikler Şekil 5.1’de sunulmuştur.

Şekil 5.1. CUSUM / CUSUMQ Grafikleri

CUSUM ve CUSUMQ grafikleri incelendiğinde; %5 önem düzeyinde belirtilen kritik sınırların dışına çıkmadığı görülmekte olup, katsayılar tutarlılık olduğu gözlenmektedir.

GSYH ile savunma harcamalarının GSYH’ya oranı arasında yapılan ARDL sınır testi sonucunda; kısa ve uzun dönemli eşbütünleşme var olup, değişkenler arasında negatif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç daha önce yapılan çalışmalardan olan Erbaykal (2007) ve Akcan (2019) sonuçlarını desteklemektedir.

5.3.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Modele ilişkin nedensellik analizi, Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi kullanılarak yapılacaktır. Testin seçilme nedeni; serilerin durağanlık seviyelerine ve eşbütünleşme ilişkilerinin varlığına bakılmasına gerek duyulmadan yapılabilmesidir. Diğer nedensellik testlerinden olan Granger (1969) ve Engle ve Granger (1987)’da ise; serilerde aynı derecede durağanlık koşulu ve eşbütünleşme ilişkisinin varlığı gibi koşullar aranmaktadır. Toda-Yamamoto nedensellik testinde dikkat edilmesi gereken husus, serilerin gecikme uzunluğu ve maksimum bütünleşme derecelerinin doğru tespit edilmesidir (Erbaykal, 2020 s.57-59).

Çalışmada kullanılacak VAR ($k+d_{max}$) modeli aşağıya çıkarılmıştır. Modeldeki

gecikme uzunluk sayısını (\mathbf{k}), değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesini ise (\mathbf{d}_{max}) ifade etmektedir.

$$LGSYH_t = \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{1i} LGSYH_{ti} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} LSVHRC_{ti} + \mu_{1t} \quad (5.4)$$

Model 5.4'teki, testin temel hipotezi ($\mathbf{i} \leq \mathbf{k}$) olup, ($\beta_{1i} = \mathbf{0}$) şeklinde kurulur. Temel hipotez reddedilmediği takdirde savunma harcamaları, GSYH'nın nedeni değildir. Reddedildiği takdirde ise, savunma harcamalarının GSYH'nın nedeni olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. İkinci denklem ise aşağıya çıkartılmıştır.

$$LSVHRC_t = \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{2i} LSVHRC_{ti} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i} LGSYH_{ti} + \mu_{2t} \quad (5.5)$$

Model 5.5'te ise, testin temel hipotezi ($\mathbf{i} \leq \mathbf{k}$) olup, ($\beta_{2i} = \mathbf{0}$) şeklinde kurulur. Temel hipotez reddedilemediği durumda GSYH, savunma harcamalarının nedeni değildir. Reddedildiği durumda ise GSYH, savunma harcamalarının nedeni olduğu sonucu çıkmaktadır.

5.3.3.1. Toda – Yamamoto nedensellik testi sonuçları

Toda – Yamamoto nedensellik testinde; ($\mathbf{k}+\mathbf{d}_{max}$) tespiti için öncelikle maksimum bütünleşme derecesinin belirlenmesi gerekir. LGSYH ve LSVHRC serilerine ait Tablo 5.2'de ki ADF ve PP birim kök test sonuçlarına bakıldığında, serilerin en geç birinci farkta durağan hale geldiği görülmekte olup, ($\mathbf{d}_{max} = \mathbf{1}$) yani maksimum bütünleşme derecesinin ($\mathbf{1}$) olduğu tespit edilmiştir. Modeldeki uygun gecikme uzunluğu sayısının (\mathbf{k}) belirlenmesine ilişkin sonuçlar Tablo 5.8'de sunulmuştur.

Tablo 5.8. Uygun Gecikme Uzunluğu Sayısı

Gecikme Sayısı	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-16.67074	NA	0.00801	0.84867	0.92977	0.878746
1	120.8055	256.2057*	1.86e-05*	-5.218432*	-4.975133*	-5.128205*
2	122.8451	3.615727	2.03E-05	-5.129324	-4.723827	-4.978946
3	124.0891	2.092053	2.31E-05	-5.004048	-4.436351	-4.793519
4	125.5181	2.273432	2.62E-05	-4.887185	-4.157289	-4.616505

* Kriter tarafından belirlenen en uygun gecikme sırasını göstermektedir.

Test sonucuna göre; uygun gecikme uzunluğu katsayısı ($\mathbf{k}=\mathbf{1}$) olup, VAR modelinin gecikmesi ($\mathbf{k}+\mathbf{d}_{max}$), ($\mathbf{1}+\mathbf{1}$) = ($\mathbf{2}$) olarak belirlenmiştir. Denklemler arası kalıntıların birbirleriyle olan ilişki durumunu ortadan kaldırmak için, Seemingly Unrelated Regression (SUR) metodu seçilmiştir. Ortaya çıkan modeldeki katsayıların anlamlılığı MWALD testi ile sınanmış ve sonuçlar Tablo 5.9'da sunulmuştur.

Tablo 5.9. *Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Sonuçları*

Temel Hipotez	χ^2	Olasılık
Savunma harcamaları GSYH' nın nedeni değildir.	3.570921	0.0587**
GSYH savunma harcamalarının nedeni değildir.	4.470751	0.0344*

** %10, * %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5.9'daki sonuçlara göre; savunma harcamalarından GSYH'ya doğru %10, GSYH'dan savunma harcamalarına doğru ise %5 önem düzeyinde nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuç daha önce yapılan çalışmalardan olan Atabey ve Karakuş (2022) ve Has ve Çınar (2022) sonuçlarını desteklemektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Savunma harcamaları, devletlerin varlığını devam ettirebilmesi için yapması gereken harcamaların başında gelmekle beraber ekonomik gelişime de etki eden harcamalardır. Bu etki, harcamaların ithalat veya yerli üretim ile karşılanma oranlarına göre olumlu ve olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu sebeple ülkelerin savunma sanayilerini kurup geliştirmesindeki ana hedef olan askeri ve siyasi politikalarını gerçekleştirirken yanısıra diğer bir hedefte, diğer sanayii sektörlerini de içine alan iktisadi gelişimi sağlamaktır.

Savunma harcamalarına yönelik yatırımlarını tamamlayan ve ürettiği savunma sistemlerinin (araç, silah-teçhizat vb.) ihracatını gerçekleştirmiş olan ülkeler, ABD ve Çin başta olmak üzere gelişmiş ekonomiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ülkeler, geliştirmiş olduğu teknolojiler sayesinde savunma sistemlerine yönelik ihracat yaparak; ekonomik açıdan gelir elde etmekte, kendi güvenliklerini sağlamakta ve aynı zamanda savunma sistemini satın alan ülkeler üzerinde siyasi ve askeri açıdan etkili konuma gelmektedirler. Gelişmekte olan ülkeler ise savunmaya yönelik ihtiyaçlarını, imkânları ölçüsünde üretim yapmak ve üretimin yeterli gelmediği alanlarda ise ithalat yoluyla karşılamaktadır. Bu ülkelerin ileri teknoloji gerektiren savunma sistemlerini ithalat yolu ile temin etmesi, yüksek maliyetleri ortaya çıkmaktadır. Bu durum ise, kıt kaynaklarını en uygun şekilde kullanmak zorunluluğunda olan bu tip ekonomileri olumsuz yönde etkilemektedir. Gerek dış ticaret bağımlılığının yarattığı ekonomik sorunlar yanında siyasi güç dengesindeki kayıplar tehditkâr sonuçlar yaratabilmektedir.

Gelişmekte olan ekonomiye sahip olan Türkiye, halihazırda savunmaya yönelik ihtiyaçlarını kısmen yerli üretimle kısmen de ithalat yolu ile temin eden ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye, 1974 yılında gerçekleştirmiş olduğu Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ABD'nin uyguladığı silah ambargoları nedeniyle savunmaya yönelik ihtiyaçlarını yerli kaynaklarla temin etmeye başlamıştır. Günümüzde Türkiye'nin komşu ülkeleri olan Suriye, Ermenistan ve Yunanistan ile arasında geçmişten süregelen sınır anlaşmazlıkları, Arap Baharının yaratmış olduğu sığınmacı sorunu, Akdeniz bölgesinde bulunan petrol ve doğalgaz rezervlerine bağlı kıta sahanlığı sorunu ve başta PKK terör örgütü olmak üzere var olan terör sorunları nedeniyle savunmaya yönelik harcamalarda artış gözlenmektedir.

Savunma harcamalarının sürekliliği ve ilgili yatırımların Türkiye ekonomisine

etkileri hususu, bu alanda birçok çalışma yapılmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, 1974-2021 yılları arası dönem araştırma konusu olarak seçilmiştir. Belirtilen dönemlerin seçilme nedeni, yerli ve milli sanayiye yönelik atılımların zaruri olduğu gerçeğini ortaya çıkaran olayların yaşanmasından kaynaklanmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrası Rusya'nın, Türkiye'den toprak ve boğazlar konusundaki imtiyaz talepleri sonrasında Türkiye savunma gücünü ABD hibe ve yardımları ile gerçekleştirmiştir; ancak 1974 yılı Kıbrıs Barış Harekâtına karşı çıkan ABD'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulaması, savunma sistemlerinin temininde ithalata olan bağımlılığın ne derece sakıncalı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. 1974 yılından sonraki dönemde yerli ve milli savunmaya yönelik yapılan yatırım hamleleri sayesinde, Türk Savunma Sanayii'nde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 1974 yılından sonra kurulan Kara, Deniz ve Hava kuvvetlerini güçlendirme vakıfları, 1987 yılında birleşerek Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV) çatısı altında toplanmıştır. Yakın tarihte ise, ASELSAN, Türk Havacılık ve Uzay Sanayi, ROKETSAN ve HAVELSAN gibi savunma şirketlerinin kurulması, Cumhuriyetin ilk yıllarındakine benzer şekilde, savunma sanayinde yerli ve milliği ön plana çıkarmıştır.

Çalışmada Türkiye'nin 1974-2021 dönemine ait; GSYH ve askeri harcamaların GSYH'ya oranına ilişkin veriler kullanılmıştır. Doğal logaritmaları alınarak oluşturulan modelin bağımlı değişkeni GSYH, bağımsız değişkeni askeri harcamaların GSYH'ya oranı şeklinde belirlenmiştir. Değişkenlerin durağanlığın tespiti için ADF ve PP birim kök testleri kullanılmıştır. Birim kök testi sonuçları, bağımlı değişkenin birinci farkta, bağımsız değişkenin ise düzeyde %5 seviyesinde, birinci farkta ise %1 seviyesinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Durağanlık tespiti sonrasında değişkenlerin uzun ve kısa dönemde eşbütünleşme testleri, Peseran vd. (2001) geliştirmiş oldukları ARDL sınır testi yardımı ile gerçekleştirilmiştir. ARDL sınır testinde maksimum gecikme uzunluğu 10, en uygun model ise ARDL (6,8) olarak belirlenmiştir. ARDL (6,8) modeline göre belirlenen F istatistik değeri, %5 önem seviyesinde kritik üst sınırdan yukarıda olduğu sonucundan hareketle, iki değişken arasında uzun dönemde eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Modele ilişkin değişkenlerin; otokorelasyon, değişen varyans, normallik ve model hatası olup olmadığına ilişkin yapılan testler sonucunda, sonuçlar modelin güvenilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca modeldeki yapısal kırılmaya ilişkin yapılan CUSUM ve

CUSUMQ test sonuçları, %5 önem düzeyinde kritik sınırların dışına çıkılmadığı ve katsayılarda tutarlılık olduğu görülmektedir. Uzun ve kısa dönem katsayılarına ilişkin verilere göre, değişkenler arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç daha önce yapılan çalışmalardan olan Erbaykal (2007) ve Akcan (2019) sonuçlarını desteklemektedir.

Değişkenlerin birbirleri arasındaki nedensellik ilişkisi ise Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile yapılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testine başlamak için gecikme uzunluğu (k) ve maksimum bütünleşme derecesi olan (d_{max}) bulunarak VAR ($k+d_{max}$) modeli tespit edilmesi gerekmektedir. Maksimum bütünleşme derecesi, değişkenlerin bütünleşme derecesi olan (1), gecikme uzunluğu ise Tablo 5.8'de belirtildiği üzere (1) olarak tespit edilmiş olup VAR modelinin gecikmesi (2) kabul edilerek model oluşturulmuştur. Modeldeki katsayıların anlamlılığı için MWALD testi yapılmış olup sonuçları Tablo 5.9'da yer almaktadır. Sonuçlara göre savunma harcamalarından GSYH'ya %10, GSYH'dan savunma harcamalarına doğru %5 önem düzeyinde nedensellik tespit edilmiştir. Ortaya çıkan bu sonuçlar bu alanda yapılmış olan Atabey ve Karakuş (2022) ve Has ve Çınar (2022)'in sonuçlarını destekler niteliktedir. ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları dikkate alındığında, savunma harcamaları ve GSYH arasında negatif bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç ile GSYH ve savunma harcamaları arasında, NeoKlasik yaklaşım teorisinin geçerliliğini destekler niteliktedir. Bu sonuç, iktisadi açıdan dışlama etkisi (İngilizce: Crowding out effect) ile açıklanabilir. Dışlama etkisi, devletin artan kamu harcamalarını- savunma harcamaları da bu kapsamda düşünülebilir- finanse edebilmek için piyasadan borçlanma ihtiyacı doğurmaktadır. Bu fon ihtiyacı, piyasada faiz oranlarının artmasına neden olurken, artan faiz oranları yatırımın maliyetini de arttırmaktadır. Devletin ekonomiye müdahalelerinin belli şartlarda gerekli olduğunu savunan Keynesyen iktisadi yaklaşım, kamu harcamalarının milli gelir üzerindeki olumlu etkisini çarpan mekanizması ile açıklamaktadır. Kamu müdahalelerini reddeden ve serbest piyasa ekonomisinin savunucusu olan NeoKlasik yaklaşım ise, kamu harcamalarındaki artışın, özel kesim yatırımlarını dışlayarak, ekonomi üzerinde daraltıcı yönde bir etki oluşturacağını savunmaktadır. Başka bir deyişle, NeoKlasik İktisadi yaklaşım, savunma harcamalarının ekonomik büyüme ve gelişmeyi negatif dışsallık kapsamında ele almaktadır. Gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin savunmaya yönelik harcamalarını artırmaları durumunda; eldeki kıt kaynakların diğer yatırımlara aktarılmasının engellendiği savunulmaktadır.

Aynı zamanda yüksek büyüme potansiyelli projelere kaynak ayırmak yerine, yüksek maliyetli harcamalar ortaya çıkmaktadır. Yüksek maliyetli savunma projelerine girilmesiyle, sağlık, eğitim gibi beşeri sermaye yapılacak yatırımlarda yetersiz kalınmasının toplumsal sorunları da beraberinde getireceği savunulmaktadır. Türkiye'nin uzun yıllardır terör sorununa bağlı olarak özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaşadığı sorunlar, bir yandan uzun yıllar boyunca ülkenin genel bütçesinden savunma harcamalarına ayrılan payın yüksek olmasına yol açarken diğer yandan genelde ve/veya bu bölgelere yapılan eğitim, sağlık ve benzeri yatırımların gecikmesine yol açmıştır.

Her ne kadar 1974-2021 yılları arası yapılan ekonometrik analiz sonuçları, GSYH ve savunma harcamaları arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu sonucunu ortaya çıkarmış olsa da, Türkiye'nin bulunduğu jeopolitik konum, savunmaya yönelik harcama yapmasını zorunlu kılmaktadır. Rusya'nın Ukrayna'da başlattığı savaşın etkisiyle küresel askeri harcamalar 2022'de %3,7 artarak 2,24 trilyon dolar ile tüm zamanların en yüksek seviyesine yükselmiştir. Avrupa'nın 345 milyar dolarlık askeri harcamaları ilk kez, 1989'da soğuk savaşın bittiği dönemdeki harcamayı geçti. Dünya genelinde savunmaya yönelik harcamaların artış trendinin devam edeceği uzmanların ortak görüşüdür. Türkiye'nin askeri harcamaları ise 2022'de, 2021'e göre %26 azalışla 10,6 milyar dolar olmuştur. Türkiye, 2022 yılında en fazla askeri harcama yapan ülkeler arasında 23'üncü sırada yer almıştır. Türkiye; Suriye'de devam eden iç savaş ve sığınmacı sorunu, Akdeniz kıta sahanlığı çevresinde tespit edilen petrol ve doğalgaz rezervlerine yönelik hakları, Yunanistan'ın Ege adalarını silahlandırma politikası, Güneydoğu illerinde devam eden PKK terör eylemlerine karşı koyabilmesi ve çıkarlarına yönelik politikaları savunabilmesi için güçlü ordu ve ileri teknoloji ile üretilen yerli savunma sistemlerine ihtiyaç duymaktadır. İlgili literatürde savunma yönelik yatırım harcamalarının azaltılmasının, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin karşısına güvenlik ve beka sorunu olarak çıkabileceği değerlendirilmektedir. Geçmiş deneyimler de göstermiştir ki milli savunmaya yönelik yatırımların arttırılması önem arz etmektedir. İhtiyaç duyulduğu ölçüde savunma sistemlerine yönelik yapılacak ithalat kısa vadede borçlanmayı artıracak dahi olsa da, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı risklerin azaltılabilmesi ve hedeflenen politikalara ulaşılması açısından savunma harcamalarına devam edilmesi gerektiği açıktır. Nihai hedef uzun vadede güçlü, bağımsız ve yerli bir savunma sanayii olmalıdır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde de belirtildiği üzere; Türkiye, savunma sanayine yönelik yapmış olduğu yatırımların karşılığını almaya başlamıştır. Türk savunma

şirketleri Dünya'nın en saygın savunma sistemleri üreten ve gelir elde eden ilk 100 şirketi arasındadır. ABD merkezli Defense News dergisinin her yıl düzenlemiş olduğu savunma şirketleri sıralamasında; 2020 yılında ilk 100 giren şirket sayısı 7 olup, elde ettikleri gelirler toplamı 6 milyar 232 milyon \$ seviyelerindedir. Aynı derginin 2021 yılı şirket sıralamasında ilk 100'de 2 Türk şirketi yer almakta olup, elde ettikleri gelirler toplamı 3 milyar 474 milyon \$ seviyelerindedir. Bunun yanı sıra Savunma Sanayii Başkanlığının 2022 yılı Türk Savunma Sanayii performans verilerine göre; havacılık ve savunma ihracatı 2002 yılında 248 milyon \$ iken, 2022 yılına gelindiğinde yaklaşık 18 kat artış göstermiş ve 4 milyar 395 milyon \$'a ulaşmıştır. 2002 yılında yürütülen proje sayısı 60 ve proje değeri 5,5 milyar \$ iken, 2022 yılındaki proje sayısı 812 adet ve proje değeri 60 milyar \$ seviyelerine ulaşmıştır. Genel ticaret sistemine göre TÜİK verileriyle, Türkiye'nin ihracatı 2022 yılı Ocak-Aralık döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre %12,9 artarak 254 milyar 172 milyon \$, ithalat %34,0 artarak 363 milyar 711 milyon \$ olarak gerçekleşmiştir. Bu durumda savunma sanayii proje değeri, yaklaşık %24'lük bir ihracat geliri gücüne sahiptir. Söz konusu gelişmeler gerek Türkiye'nin sanayi kapasite gücünün artmakta olduğunu, gerekse ülke ekonomisine maliyetten daha çok gelir kaynağı haline gelmeye başladığını göstermektedir.

Yukarıda belirtilen veriler ışığında; Türkiye'nin savunma alanında uzun vadede uygulanacağı doğru politikalarla, yerli savunma sanayisini geliştirerek, savunma sistemlerine yönelik silah ve teçhizat ihracatıyla ülke ekonomisine olumlu katkı yapacağı ve bu yönde potansiyelinin olduğu görülmektedir. Son gelişmeler kamu yanında özel sektörün de işbirliğiyle, piyasa koşulları içinde ülkenin iktisadi gelişiminde kapasite artırıcı ve gelir sağlayıcı etkiler yaratabileceğini göstermektedir. Özellikle savunma sanayinde kamu yatırımlarının Ar- Ge kaynaklı pozitif dışsallıklar yaratarak özel sektöre rehber nitelikte olduğu ve bu durumun topyekün gelişim için zamanla sektörler ve kesimler arasında uyarıcı etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Dışlama etkilerinin minimize edilebileceği şekilde hazırlanmış ve uzun dönemli planlarla desteklenen savunma sanayii yatırımları sayesinde, nitelikli insan gücü sayısındaki ve teknik bilgi seviyesinde artışlar sağlanırken, kalkınmanın görünmeyen pek çok göstergesi üzerinde de olumlu etkiler doğacaktır. Savunma hizmeti, ülke vatandaşlarının huzur ve güven ortamında yaşaması için devletin sağladığı gerekli bir hizmettir. Bu hizmetin güçlü olabilmesi, devletin finansal ve askeri gücünün yüksek olmasına bağlıdır. Savunmaya yönelik hizmetlerin niteliğinin yüksek ve güvenilir olabilmesi de bu yöndeki yatırım

harcamalarının artışıyla orantılıdır. Bu harcamaların finansmanında diğer kamu gelirleri kadar yine bu sektörün ihracatından elde edilecek olan gelirler de katkıda bulunacaktır. Güçlü ekonomi ile güçlü savunma olduğu kadar, güçlü savunmayla da güçlü ekonomi ilişkisi kurulmalıdır.

Son olarak, bu alanda daha fazla çalışma yapılması önerisi yanında, ileride yapılacak akademik çalışmalarda, savunma harcamalarının sadece GSYH değişkeniyle değil diğer makroekonomik göstergelerle (teknoloji, istihdam vb.) ilişkisini irdeleyen çalışmalar yapılması ve 2002 yılı sonrası dönemde yapılan savunma sanayi yatırımlarının etkilerine dair, sektörel düzeyde fayda-maliyet analizlerinin kamu ve özel sektör ayrımlarında araştırılmasının ilgili alana faydalar yaratabileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adaçay, F.R. (2018). *Çağlar Boyunca İktisadi Düşünceler Tarihi*, Eskişehir: Boyut Kitapevi.
- Atabey, A. Ö. ve Karakuş, M. (2022). Savunma Harcamaları, İşsizlik ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Analizi: Türkiye Örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (54), 39-55.
- Almak, M. O. (1997). Türk Savunma Sanayi Hakkında Genel Değerlendirme. *Savunma Sanayisindeki Teknolojik Gelişmeler Sempozyumu, 1. Kara Harp Okulu, Ankara*.
- Alptekin, H. (2019). *PKK terörünün analizi: Türkiye terör olayları veri tabanı (2004-2018)*. İstanbul: SETA Kitapları.
- Altay, A. (2017). *Kamu Maliyesi Teorisi, Gelişimi ve Kapsamı (3.Baskı)*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Altay, C. (2020). *Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş Ülke Gurupları Üzerinde Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altun, N. (1998). *Savunma Harcamaları ve Türkiye'deki Gelişme Seyri (1973-1998 Dönemi)*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, S. (1990). *Savunma ekonomisi çerçevesinde Türk Savunma Sanayii*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Asiloğulları, M. (2020). Türkiye'de Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi (1960-2017). *Savunma Bilimleri Dergisi*, 19(37), 125-157.
- Bakanlığı, T. İ. (2017). *PKK/KCK Terör Örgütünün Suriye Kolu: PYD-YPG*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı.
- Balcı, M. (2018). *Ege Denizinde Hakimiyet Mücadelesi: Kardak Kayalık Krizi*. Kütahya: Academia Yayınevi.
- Başar, S. ve Künü, S. (2012). Savunma Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, (10), 1-30.
- Bayraktar, S. (2019). *Savunma Sanayi ve Savunma Harcamalarının Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Biröl, Y.E. (2010). *Kamusal Bir Mal Olarak Savunma ve Türkiye'de Savunma Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Erzincan: Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Bulutoğlu, K. (2008). *Kamu Ekonomisine Giriş, (7. Baskı)*, Ankara: Maliye ve Hukuk Yayınları.
- Canbay, ř. (2010). *Savunma Harcamalarının ve Savunma Sanayinin Makro Ekonomik Etkileri ve Türkiye Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Canbay, ř. (2020). Türkiye’de Savunma Harcamaları ile Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) Harcamalarının İktisadi Büyüme Etkisinin Kısa ve Uzun Dönemli Analizi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 19(37), 1-24.
- Canbay, ř., ve Mercan, D. (2017). Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesine Etkisi: Türkiye Örneği. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 2(2), 86-104.
- Canbay, ř., ve Mercan, D. (2020). Türkiye’deki Silah İthalatının İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(35), 707-734.
- Chester, E. (1978). “Military Spending and Capitalist Stability”, *Cambridge Journal of Economics*, No:2, s. 293-295
- Cömertler, ř. N., Çondur, F., Bölükbaş, M., ve Alataş, S. (2015). Türkiye’de Sağlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 52(604), 43-54.
- Çelik, T. (1999), *Askeri Harcamalar ve Ekonomik Etkileri Türkiye Üzerine Bir İnceleme(1980-1995)*, Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınar, ř. (2002). *Savunma Harcamalarında İktisadi Etkinlik*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dabağer, C. (2005). *Savunma Sanayinin Durumu ve Dışa Bağımlılığın Azaltılması Yönünde Uygulanması Gereken Stratejiler ve Özel Sektörün Bu Konudaki Katkılarının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Harp Akademileri K.lığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü.
- Demir, M. (2020). *Libya’da 2011 Sonrası Siyasal Süreçlerde Dış Aktörlerin Rolü*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derya, H. (2015). Almanya ve Japonya’nın Sanayileşme Sürecinde Korumacı Politikaların Önemi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 97-117.

- Doğan, F. C. (2018). *G-8 Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri ve Zaman Serisi Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durgun, Ö., ve Timur, M. C. (2017). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (54), 126-137.
- Duyar, Y. (1997). *Türk Savunma Sanayinin Ekonomideki Yeri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erbaykal, E. (2007). *Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eren, H., ve Kılıç, A. (2013). Örgütlerde Yenilikçilik Ortamı: Özellikli Bir Sektör Olarak Savunma Sanayiinde Durum. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 221-244.
- Ergün, Y., (2021). *Savunma Harcamalarının Dış Borçlanma İle İlişkisi: Türkiye Analizi*. Doktora Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eroğlu, E. (2015). *Özel Askeri Şirketlerin Devlete Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertekin, Ş. (2020). Savunma Harcamalarının Bütçe Açıkları Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), 460-474.
- Ertem, B. (2009). Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 377-397.
- Esgin, Y. (2010). *Savunma Harcamaları ve Ekonomik Gelişme Arasındaki İlişki: Silah İhracatçısı ve İthalatçısı Ülkeler İçin Panel Veri Yönetimi İle Bir Analiz*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Giray, F. (2004). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(1), 181-199.
- Gölpek, F., Köse, Z., Doğan, F.C. (2019). Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 30-40.

- Gözler, N. (2016). *Finansal Serbestleşme Sonrası Dönem Savunma Harcamalarının Ekonomik Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güler, H. (2011). Küresel Kamusal Malların Finansmanında Bir Model Olarak Avrupa Birliği Bütçesi Öz Kaynaklar Sistemi, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(1), 243-261.
- Gülmez, A. (2015). Türkiye'de Dış Finansman Kaynakları Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 139-152.
- Gümüüşdaş, E. (2010). *Türkiye'de Savunma Sanayii ve Savunma Harcamalarının Ekonomideki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güneş, E. (2007). *Savunma Sanayiinin Millileştirilmesinin Önemi*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürsoy, E. (2019). *Gelişmiş Ülkelerde Savunma Harcamalar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Han, E., ve Kaya, A.A. (1999). *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*, 3. Baskı, Eskişehir: Etam A.Ş. Matbaa.
- Kalyon, L. (2010). Truman Doktrini Üzerine Bir Analiz. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 6(11), 7-26.
- Karakaya, İ., ve Çelik, M. T. (2021). Ortadoğu'da Arap Baharı Süreci ve Libya İç Savaşı. *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 6(1), 175-192.
- Karakuş, A. (2006). *Türk Savunma Sanayiinin Gelişimi, Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Boyutları ve Bazı Nato Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Ekonometrik Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: T.C. Kara Harp Okulu, Savunma Bilimleri Enstitüsü.
- Karlıdağ, K. (2018). *Savunma Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bölgesel Panel Veri Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kaya, E. (2006). *Dışa Açılma Döneminde Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri (1980-2004 Türkiye Örneği)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lai, C. C., Shieh, J. Y., & Chang, W. Y. (2002). Endogenous Growth and Defense Expenditures: A New Explanation of the Benoit Hypothesis. *Defence and Peace Economics*, 13(3), 179-186.
- Looney, R. E. (1994), *The Economics of Third World Defense Expenditures*, London: Jai Press, Inc.
- Lütem, Ö. E. (2015). Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güncel durumu. *Ermeni Araştırmaları*, (50), 231-373.
- Malkoç, E. (2006). Türk Basınında TRUMAN Doktrini ve Türkiye'ye Amerikan Yardımları (1947-1950). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (9), 89-127.
- MSB, (1987) *Türkiye'nin Savunma Politikaları ve Silahlı Kuvvetlerinin Yapıları*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Narayan, P. K. (2005), *The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests*, *Applied Economics*, 37 (17), 1979-1990.
- Okşas, M. (2009). *Soğuk Savaş Sonrası ABD-Rusya İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Gebze Yüksek Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Okur, H. (1992). *Kamu Harcamaları İçinde Savunma Harcamalarının Yeri, Türkiye'deki Gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özata, E. (2015). *Türkiye'de Konjonktürel Dalgaların Zaman Serisi Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özhazinedar, T. (2021) Soğuk Savaş Döneminin 68 Olaylarına Etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6), 151-179.
- Özlu, H. (2006). *İkinci Dünya Savaşından Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayinin Gelişimi (1939-1990)*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Polat, M., ve Gemici, E. (2017). BIST ile BIRICS Borsaları Arasındaki İlişkinin Portföy Çeşitlendirmesi Açısından İncelenmesi: ARDL Sınır Testi İle Eşbütünlük Analizi. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 4(4), 393-403.
- Szymanski, A. (1973) "Military Spending and Economic Stagnation", *American Journal of Sociology*, Vol:79, No: 1, s.1-14.

- Yearbook, S. I. P. R. I. (2002). Stockholm International Peace Research Institute, 2003.
- Şenesen, G. (2002). 1980–2001 Türkiye’de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri. İstanbul: *Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) Yayınları*.
- Şimşek, M. (1994). Üçüncü Dünya Ülkelerindeki Silah Üretiminin Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (11), 329-343.
- T.C. Resmi Gazete. Türk Savunma Sanayii Politika ve Stratejisi Esasları. 20.06.1998. Sayı:23378. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Taş, S., Örnek, İ., ve Aksoğan, G. (2013). Türkiye’de Savunma Harcamaları, Büyüme ve Gelir Eşitsizliği, 1970-2008: Ekonometrik bir inceleme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(3), 659-682.
- Temiz, D. (2012). Ekonominin Önemli Bir Parçası: Savunma Sanayii. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 1-18.
- TMMOB, (1991). 1991 Sanayi Kongresi, Savunma Sanayii Sektör Raporu. Ankara: Sasad Yayınları.
- Tian, N., Lopes da Silva, D., Liang, X., Scarazzato, L., Béraud-Sudreau, L., & Assis, A. (2022). Trends in World Military Expenditure, 2022. SIPRI Fact Sheet, 1-12.
- Tuncay, Ö. (2017). Finansal Serbestleşme Sonrası Dönem Savunma Harcamalarının Ekonomik Analizi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 23-37.
- TÜBİTAK, (1998). Savunma Sanayii ve Tedarik, Ankara: Tübitak BTP 98/1.
- Türk, H. K. (2007). *Türk Savunma Sanayinin Ekonomik Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uçar, İ. (2003). *Savunma Harcamalarının Ekonomiye Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Kara Harb Okulu, Savunma Bilimler Enstitüsü.
- Uluyol, O., Lebe, F., ve Akbaş, Y. E. (2014). Firmaların Finansal Kaldıraç Oranları ile Öz Sermaye Karlılığı Arasındaki İlişki: Hisseleri Borsa İstanbul (BİST)’da İşlem Gören Şirketler Üzerinde Sektörler Bazında Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 70-89.
- Yıldırım, C. ve Kaya, D. G., (2019). Ar-Ge harcamalarının gelişimi: TR-AB Üzerine Bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 791-812.

- Yıldırım, K. (2019). *Makro Ekonomi (14. Baskı)*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yokuş, H. (2016) *Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi 1980-2013: Ekonometrik Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- https-1:** <https://www.sipri.org/databases/milex>, (Erişim Tarihi: 18.01.2022)
- https-2:** <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>, (Erişim Tarihi:18.01.2022).
- https-3:** <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Merkezi-Yonetim-Butcesinden-AR-GE-Faaliyetleri-Icin-Ayrilan-Odenek-ve-Harcamalar-2021-37448>, (Erişim Tarihi: 09.02.2022).
- https-4:** <https://www.econlib.org/library/Enc/Defense.html> (Erişim Tarihi: 26.12.2021).
- https-5:** <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>, (Erişim Tarihi: 29.03.2023).
- https-6:** <https://www.sasad.org.tr/sasad-sektor-performans-raporu-2022> (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- https-7:** <https://www.sasad.org.tr/sasad-sektor-performans-raporu-2021> (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- https-8:** <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Performans-Raporu-2018.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.04.2022).
- https-9:** <https://www.oaib.org.tr/tr/bilgi-merkezi-sikca-sorulan-sorular-offset-uygulamaları-hakkında-bilgi-verebilir-misiniz.html#:~:text=Offset%2C%20kamu%20kurum%20ve%20kurulu%C5%9Flar%C4%B1,ihale%20anla%C5%9Fmas%C4%B1na%20ek%20olarak%20verilen>, (Erişim Tarihi: 21.03.2022).
- https-10:** <https://www.milliyet.com.tr/molatik/tarih/kore-savasi-nedenleri-nedir-kore-savasina-turkiye-neden-katildi-78851>, (Erişim Tarihi: 02.06.2022).
- https-11:** <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/world-war-ii-key-dates>, (Erişim Tarihi: 18.05.2022).
- https-12:** <https://sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time>, (Erişim Tarihi: 14.05.2022).
- https-13:** <https://tr.euronews.com/2023/04/24/>, (Erişim tarihi: 12.05.2023).
- https-14:** <https://tr.euronews.com/2022/03/14/sipri-raporu-2022-hangi-ulke-ne-kadar-silah-sat-yor> (Erişim Tarihi: 13.05.2023).

- https-15:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 13.06.2022).
- https-16:** <https://www.mke.gov.tr/tr/mke-kurumsal/sayfalar/24-07-2021-hakkimizda/>,
(Erişim Tarihi: 13.06.2022).
- https-17:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 14.06.2022).
- https-18:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 15.06.2022).
- https-19:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 16.06.2022).
- https-20:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 17.06.2022).
- https-21:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 18.06.2022).
- https-22:** <https://people.defensenews.com/top-100/>, (Erişim Tarihi: 16.06.2022).
- https-23:** <https://people.defensenews.com/top-100/>, (Erişim Tarihi: 17.06.2022).
- https-24:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=48&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 19.06.2023).
- https-25:** <https://www.msb.gov.tr/Content/Upload/Docs/2021.pdf>, (Erişim Tarihi:
27.06.2022).
- https-26:** <https://www.jandarma.gov.tr/kurumlar/jandarma.gov.tr/Jandarma/indirilebilir-icerikler/JANDARMA-GENEL-KOMUTANLIGI-2021-YILI-FAALIYET-RAPORU.pdf>, (Erişim Tarihi: 28.06.2022).
- https-27:** <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/icisleri-bakani-soylu-sahil-guvenlik-personel-sayisini-7-bin-217ye-cikardik/2278129>, (Erişim Tarihi: 28.06.2022).
- https-28:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=39&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 30.06.2022).
- https-29:** <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=1040&LangID=1>,
(Erişim Tarihi: 02.07.2022).
- https-30:** <https://www.tskgv.org.tr/tr/hakkimizda/tarihce>, (Erişim Tarihi: 30.06.2022)
- https-31:** <https://www.tskgv.org.tr/tr/ortakliklarimiz/bagli-ortakliklarimiz>, (Erişim Tarihi: 30.06.2022).

- https-32:** <https://www.tskgv.org.tr/tr/ortakliklarimiz/istiraklerimiz>, (Erişim Tarihi: 30.06.2022).
- https-33:** <https://www.tskgv.org.tr/files/documents/mali-tablolar-mali-tablolar-2021-2022-yili-karsilastirmali-gelir-tablosu-080620231623998463.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- https-34:** <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-nin-siniraslan-sular-politikasi-firat-dicle-havzasi/1377914#>, (Erişim Tarihi: 03.08.2022).
- https-35:** <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- https-36:** <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 04.08.2022).
- https-37:** <http://www.teroraranlar.pol.tr/>, (Erişim Tarihi: 04.08.2022).
- https-38:** <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/30-yilda-terorun-turkiyeye-maliyeti-239602.html>, (Erişim Tarihi: 05.08.2022).
- https-39:** <https://www.aha.com.tr/istanbul-haberleri/terorun-bir-yillik-maliyetiyle-35-avraya-tuneli-yapilabilirdi-2788417/>, (Erişim Tarihi:05.08.2022).
- https-40:** <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2022/06/GPI-2022-web.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- https-41:** <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2023/06/GPI-2023-Web.pdf> (Erişim Tarihi;13.07.2023).
- https-42:**<https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/almanyadan-turkiyeye-adi-konmamis-silah-ambargosu-41894252>, (Erişim Tarihi: 07.08.2022).
- https-43:** <https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiyeye-gizli-ambargo-5-yildir-cevap-yok-6597753>, (Erişim Tarihi: 07.08.2022).
- https-44:** <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/10-soruda-turkiye-neden-s-400-aliyor/1412408>, (Erişim Tarihi: 07.08.2022).
- https-45:** <https://tr.euronews.com/2021/04/21/abd-turkiye-yi-f-35-program-ndan-resmi-olarak-c-kard-g-na-dair-ankara-ya-bildirimde-bulund>, (Erişim Tarihi:07.08.2022).
- https-46:** <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/mavi-marmara-saldirisinin-uzerinden-11-yil-gecti/2259240>, (Erişim Tarihi:30.01.2023).
- https-47:** <https://www.thk.org.tr/aha>, (Erişim Tarihi:08.08.2022).
- https-48:** <https://www.dunya.com/gundem/ismail-demir-baykara-yonelik-iddialara-yanit-verdi-haberi-682573>, (Erişim Tarihi: 25.02.2023).

- https-49:** <https://www.milliyet.com.tr/egitim/haritalar/turkiyenin-sinir-kapilari-haritasi-turkiyeye-sinir-olan-ulkeler-hangileridir-sinir-kapilarinin-isimleri-nelerdir-6311239>, (Erişim Tarihi: 13.08.2022).
- https-50:** <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- https-51:** <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>, (Erişim Tarihi; 13.08.2022).
- https-52:** <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/korfez-savasi-tarihi-1-ve-2-korfez-savasi-taraflari-nedenleri-ve-sonuclari-41421975>, (Erişim Tarihi: 18.08.2022).
- https-53:** <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/libya-nin-jeo-stratejik-onemi-ve-turkiye-libya-iliskilerinin-arka-plani/1703301>, (Erişim Tarihi: 21.08.2022).
- https-54:** <https://kriterdergi.com/dosya/turkiye-ve-libya-arasindaki-anlasmanin-sonuc-ve-etkileri> (Erişim Tarihi: 23.08.2022).
- https-55:** <https://tr.euronews.com/2022/04/24/1915-olaylarini-ermeni-soykirimi-olarak-hangi-ulkeler-resmen-taniyor-abd-senato-tasari>, (Erişim Tarihi: 24.08.2022).
- https-56:** <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/abd-baskani-biden-bir-kez-daha-ermeni-soykirimi-dedi-2074555> (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- https-57:** <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermeni-anayasasinda-turkiye-karsiti-maddeler-39204084>, (Erişim Tarihi: 24.08.2022).